

Sašo Jerše

O SLOVENSKEM NARODU

Protokol stoletne razprave

Ne gre mi toliko za pravičnost kot za kompletnost vizije.

Vitomil Zupan Edvardu Kocbeku, septembra 1970

I.

Ideja svobode ima osrednje, sveto, sakralno, mesto v slovenskem spominskem diskurzu, naj razkrijemo vnaprej na začetku naših sklepnih razmišljanj ob imenitnih esejih o slovenskih krajih spomina, zbranih v tej knjigi. Takšno visoko, slovesno dejstvo sicer ni slovenska nacionalna posebnost, ni posebnost slovenskega nacionalnega diskurza. Sta pa slovenski spominski diskurz in slovenski nacionalni diskurz kar najtesneje povezana, kar najbolj na gosto sta prepletena, in tako skozi ves svoj čas nastajanja in svojega postoja vse do danes, in družijo ju, med drugim, prav ideja svobode. Naj se posvetimo na teh zadnjih straneh te knjige slovenskemu nacionalnemu diskurzu, naj si ogledamo njegovo genealogijo, naj skušamo protokolirati stoletno razpravo ob vprašanju, kaj je slovenski narod.

Kaj je torej slovenski narod? Katere so njegove idejne narativne prvine? Kje so njegovi izvori, kakšen je njegov razvoj? Ali rečeno drugače, kakšna je genealogija slovenskega nacionalnega diskurza? Kakšna je njegova resnica?

»Diskurz,« namreč, je v svojem inavguralnem predavanju na Collège de France pred dobrimi petdesetimi leti, decembra 1970, kasneje objavljenem pod naslovom *Red diskurza*, govoril Michel Foucault, »ni nič več kot zrcaljenje neke resnice, ki se poraja v njegovih lastnih očeh.«

In nadalje je še govoril.

Diskurz se na videz izdaja za nekaj nepomembnega, a prepovedi, ki ga zadenejo, odkrijejo zelo zgodaj, zelo hitro njegovo zvezo z željo in oblastjo. In v tem ni nič osupljivega. Kajti diskurz, kot nam je pokazala psihoanaliza, ni le preprosto to, kar kaže željo (ali jo skriva), tudi sam je predmet želje; kajti, kot nam ne neha kazati zgodovina, ni enostavno le, kar prevaja boje ali sisteme dominacije, ampak je, s čimer in za kar se bojujemo, oblast je, ki se je želimo polastiti.

[Š]e pri grških poetih 6. stoletja pr. n. št. je resnični diskurz, v močnem in privzdignjenem pomenu besede, deležen spoštovanja in strahu, podvreči se mu je bilo treba, saj je vladal, govoril ga je nekdo, ki je imel pravico do tega, in govoril je skladno z zahtevanim ritualom; to je bil diskurz pravičnosti in vsakomur je odrejal svoj delež. [...] A že stoletje kasneje najvišja resnica ni več domovala v tem, kar je diskurz *bil* ali *delal*, domovala je v tem, kar je *rekel*: prišel je dan, ko se je resnica premestila od ritualnega akta izjavljanja, učinkovitega in pravičnega, k sami izjavi o resnici: k njenemu smislu, njeni formi, objektu, njenemu odnosu do reference.

Ko govorimo o narodu, torej, govorimo o diskurzu, in ko govorimo o diskurzu, govorimo o boju za oblast. Govorimo o dvojnem, dvakratnem boju za oblast, tj. o boju za narod – in naj se pod tem pojmom razume kar koli naj si že – in o boju za diskurz o narodu. In ko govorimo o narodu-diskurzu-boju-za-oblast se v našem razpravljanju ne moremo iskreni izogniti dejstvu, da je pri tem vselej na delu nasilje v mislih, besedah in dejanjih, kar pa »ni bestialno ne iracionalno,« kot je nekoč že opozorila Hannah Arendt, temveč *profondément* človeško: »Poanta je, da je pod določeni pogoji nasilje – nepreračunljivo delovanje brez argumenta ali govora – edini način, kako umeriti tehtnico pravice na pravo mero,« je pisala v svojem drobnem, a nadvse pomembnem in dragocenem

delu *O nasilju* iz leta 1969. Nasilje pa je tudi, kot že moramo dodati, pod določenimi ali nedoločljivimi pogoji vedno način, kako tehtnico pravice vreči iz prave mere. Prav prava mera, tj. pravica ali, natančneje, pravičnost je poleg svobode druga svetinja nacionalnega diskurza vobče, tudi slovenskega nacionalnega diskurza posebej.

Ne da bi mogli zanikovati nekatere izmed stvarnih prvin naroda oziroma stvarne prvine naroda, ki pri narodu vobče in posebej veljajo za takšne, denimo, jezika, vere, toka rek in smeri gorstev, če se navežemo na misel prve izmed velikih korifej proučevanj naroda, francoskega učenjaka Ernesta Renana, so si raziskovalci problematike naroda in nacionalizmov dandanašnji večidel ubrano soglasni vsaj v tem, da je narod najprej, rečeno še enkrat s Foucaultom, »zrcaljenje neke resnice« o narodu, kot se poraja v očeh tistih, ki so narod oziroma se zanj imajo, je red diskurza o narodu, je narodni oziroma, bolje, nacionalni diskurz.

In v tem diskurzu, kot sicer v diskurzih, kot lahko beremo pri Foucaultu in smo lahko videli že z bežnim pogledom na Magrittova platna, o katerih smo pisali v našem uvodniku k tej knjigi, je mnogo surrealnega, mnogo nadrealističnega, mnogo je zamišljenega. Še več, je trdil Benedict Anderson v svojem najvplivnejšem delu *Zamišljene skupnosti – O izvoru in širjenju nacionalizma* iz leta 1991, v »antropološkem duhu« je narod »zamišljena skupnost – zamišljen je hkrati kot notranje omejen in kot suveren«. Zamišljen je narod, saj se vsi pripadniki naroda med seboj seveda ne poznajo in ne morejo poznati in vendar vsak izmed njih nosi v sebi, je trdil Anderson, svojo predstavo, svoje mišljenje o povezanosti svoje skupnosti v narod, predstavo oziroma mišljenje, v katerega je naroden ali, rečeno, z Louisom Althusserjem, interpeliran.

Omejen je narod, je nadalje trdil Anderson, kajti tudi največji med narodi imajo »končne, četudi spremenljive meje, za katerimi bivajo drugi narodi«, in meje, naj dodamo, nikakor niso le geografske, meje so tudi meje mišljenja, duha, te še najprej. In suveren je narod, slednjič, »saj rojstvo pojma naroda sega v čas, ko sta razsvetljenstvo in revolucija razbijala legitimnost božjega reda in hierarhijo dinastičnega kraljestva.« In še, »narodi sanjajo o svobodi, ki naj bo, če je že odvisna od boga, vsaj brez posrednikov. Zagotovilo in emblema te svobode je suverena država,« je pisal Benedict Anderson.

Naposled si narod predstavljajmo kot skupnost, saj se ne glede na neenakost in izkoriščanje, ki nemara vladata v njem, vedno poraja

kot globodo, horizontalno tovarištvo. Prav to bratstvo je tisto, kar omogoča, da je v zadnjih dveh stoletjih toliko ljudi pripravljeno ubijati, a še bolj umirati v imenu teh omejenih predstav.

In čeravno so Andersonova razmišljanja dragocena, mu moramo ob slednjem vendarle ugovarjati, saj predstave o narodu vendarle niso omejene. Prav nasprotno, predstave o narodu so brez meja, svojevrstne miselne igre brez meja so, neomejene so, v dobrem in slabem. So, kot sicer izhaja tudi iz njegovih izvajanj in nam sicer kažeta zgodovina nacionalnih diskurzov in zgodovina narodov – zdaj sladke kot materino mleko, zdaj grenke kot pelin – plod duha.

II.

Kot plod duha je narod sicer opredelil že Ernest Renan, ki smo ga že omenili, v svojem čez stoletja pomembnem in vplivnem predavanju *Kaj je narod?*, ki ga je imel na Sorboni leta 1882. V slovenskem prevodu je njegovo predavanje izšlo leta 1914 v reviji *Napredna misel – Časopis za napredno kulturo*.

Narod je duša, duhoven princip. Dve stvari, ki sta pravzaprav le ena, tvorita to dušo, ta duhovni princip: ena v preteklosti, druga pa v sedanjosti. Ena je v posesti skupne bogate oporoke spominov, druga pa je sedanje soglasje, želja živeti skupaj, volja, da se še nadalje dobro izkorišča dediščina, ki je bila dobljena nerazdeljeno.

Gospoda moja, človek se ne improvizira! Narod je kakor posameznik končni rezultat dolge preteklosti, polne truda in žrtev. Češčenje prednikov je prav posebej upravičeno, kajti predniki so iz nas naredili, kar smo. Junaška preteklost, veliki možje, slava – mislim tu resnično – to je socialni kapital, na katerega se postavlja narodnostna ideja. Če ima ljudstvo skupno slavo v preteklosti, skupno voljo v sedanjosti, če je izvršilo skupno velike čine in jih hoče še izvrševati, to je bistveni pogoj, da je – en narod. Spartanski spev: ‚Smo, kar ste bili, bodemo, kar ste‘ je v svoji preprostosti skrajšana himna vsake domovine.

[...] Hočem na kratko ponoviti: Človek ni suženj ne svoje rase, ne svojega jezika, ne svoje vere, ne toka rek, niti smeri gospostev. Velika skupina ljudi, ki ima zdravo pamet in vroče srce, ustvarja

nravno zavest, ki se imenuje narod. Dokler preizkuša ta nravna zavest svojo moč v žrtvah, ki je terja odpoved posameznika v korist celote, je pravična, ter ima pravico do ekzistence.

Renanova razmišljanja so zaznamovala potihem, kot je mogoče vsaj slutiti, tudi slovenski nacionalni diskurz, ki je svojo celostno podobo, svoje izoblikovane poglede in svoje povsem svojstvene pomene, v kakršnih ga poznamo do danes, začel zadobivati v tridesetih letih 20. stoletja.

Njegove prve klice so sicer slabih sto petdeset let starejše, vzgojene so bile ob koncu 18. stoletja v krogu ljubljanskega razsvetljskega učenjaka barona Žige Zoisa. Postavljeni so bili tedaj, kot piše zgodovinar Jernej Kosi v *Temeljih slovenstva*, uvodu v slovensko nacionalno zgodovino iz leta 2021 povsem svoje vrste, temeljni postulati »moderne ideje slovenstva, ki še danes tvori osrednje jedro slovenske nacionalne identitete in uradnega zgodovinskega spomina«. Ideje osrednje jedro sta bila, še piše Kosi, in ostajata do danes, naj dodamo, pojma in fenomena »Slovenec« in »slovenski jezik«.

Nova opredelitev izrazov *slovenski jezik* in *Slovenec* je temeljila na izvirni klasifikaciji slovanskih ljudstev, ki jo je skonstruiral Jernej Kopitar na osnovi prejšnjih zgodovinopisnih dognanj Antona Tomaža Linharta, oprla pa se je na zgodnjenovoveška protestantska književna prizadevanja v slovenskem jeziku. Protestanski književni opus so namreč začeli na današnjem slovenskem ozemlju na novo odkrivati in reinterpretirati prav v Zoisovem krogu. V zaokroženi obliki je Kopitar svoj pogled na členitev slovanskih jezikov prvič priobčil v znameniti slovnici *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (1808).

Vzgojene so bile tedaj s tem klice slovenskega nacionalnega diskurza, ki je, sprva omejen na krog izobražencev, v prihodnjih desetletjih pronical skozi kronске dežele habsburškega avstrijskega cesarstva Kranjsko, Koroško in Štajersko in se prav posebej skrbno gojil v »laboratoriju slovenskega nacionalizma«, tj. *Kmetijskih in rokodelskih novicah*, ki so začele izhajati v Ljubljani 1843 in jih je urejal Janez Bleiweis, umrl kot baron Trsteniški.

In prav v tem osrednjem slovenskem časniku tistega časa, ki postavljala temelje slovenstva, tj. temelje slovenskega nacionalnega diskurza, sta leta 1848 izšli dve njegovi najprej ustanovni, nato pa kanonski besedili. Najprej je 29. marca 1848

celovski stolni kaplan Matija Majar Ziljski, mož krepke in krepčilne slovenske besede, objavil besedilo z naslovom *Slava Bogu na višavah in na zemlji mir ljudém dobrega serca*. Majarjev slovenski *Te Deum* je nastal v zanosu navdušenja nad obljubo avstrijskega cesarja Ferdinanda I., da v pomiritev revolucionarnih nemirov, ki so tedaj pretresali monarhijo, le-tej podari »Constitution des Vaterlandes,« tj. ustavo očetnjave, in s tem obljubo političnega zastopništva kronskih dežel pri cesarski oblasti. Cesar Ferdinand je sicer le nekaj zatem prestol prepustil svojemu nečaku Francu Jožefu, ki je obljubo vsled dogajanj tistega revolucionarnega leta t. i. pomladi narodov izpolnil, cesarsko-kraljevo oblast pa vzlic vseh dogajanj desetletij, ki so sledila, obdržal do svoje smrtne postelje, ki je tedaj tudi že bila smrtna postelja monarhije.

»Kaj je to ustava? To je zlat, prav cesarski dar,« bo v svojem drugem besedilu z naslovom *Kaj Slovenci terjamo?*, objavljenem v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* dober mesec kasneje, 10. maja 1848, razlagal Majar. In še prej je v svojem tedeumu klical takole.

Berž ko bodejo [cesar] ukazali, morajo vsi narodi našega cesarstva, zato tudi mi Slovenci nekoliko poslanikov na Dunaj poslati. Tam bode velik – veličanstven zbor, in za nas Slavene neizmerno imeniten.

Vsaki narod mora svojim poslanikam odkritoserčno naročiti vse kar želi, da bi se v deželi upeljalo, poravnalo in spremenilo. Zdaj – ne samo da smemo, temoč mi moramo odkritoserčno vse govoriti in povedati, kar za svoj narod – za svoje Slovence na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem, Goriškem, v Istri in sicer po slovenskih deželah želimo. Zdaj se more začeti sreča našega naroda zdaj moremo stopiti, kakor sloboden narod med druge slobodne narode – mi vsim slobodnim narodam enaki; zdaj smo k temu očitno in javno povabljeni: presvitli Cesar sami so ukazali! Naj imenitnejši iz med vsega je sadaj da se iskreni domorodci in verli vlastenci z zborom deželskim in pa k velikemu zboru na Dunaj pošljejo, kateri naš materni jezik in ves naš narod ljubijo, da se bojoza nas serčno potegnili. Takim veliko čast skažimo; oni so podporniki naše sreče.

V omenjenem spisu *Kaj Slovenci terjamo?* je oblikoval zahteve, ki so se kasneje v zgodoviniopisje dopolnjene zapisale kot program *Zedinjena Slovenija*. Šlo je,

rečeno kar najbolj na kratko, za program slovenske svobode. Šlo je za politični program, še več, šlo je za ustavno utopijo, v katero naj se poveže ves slovenski narod in se ji podvrže.

Vročično srce te ustavne utopije je bil slovenski jezik. Takole je tedaj pisal Matija Majar Ziljski.

Slavenska [tj. slovenska] narodnost (Nationalität) in slavenski [tj. slovenski] jezik! To je za nas: *conditio sine qua non!* to se pravi: ali se mi oglasimo, kakor svobodni narod in ako svoj jezik ne ubranimo – smo muha, smo kakor riba brez vode, kakor ptica brez perut[,] [...] za nas je djano [tj. po nas je]. Ako pa mi le samo svojo narodnost in svoj jezik zdaj ubranimo, je vse dobro; ako bi se nam nobena druga želja spolnila kakor leta [tj. le-ta] – je toliko, kakor da bi že vse druge naše želje spolnjene bile.

Med obema Majarjevima spisoma, 26. aprila 1848, pa je bila v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* objavljena tudi *Zdravljica* Franceta Prešerna, visoka pesem slovenskega naroda, visoka pesem slovenskega nacionalnega diskurza. Pesem je sicer nastajala že nekaj let prej, leta 1846 je že bila pripravljena za objavo v *Poezijah*, a so cenzorski posegi Frana Miklošiča Franceta Prešerna odvrnili od njene objave. Zazvenela je torej slovenska zdravica šele v slavnem letu pomladi narodov.

Žive naj vsi narodi,
ki hrepene dočakat dan,
da koder sonce hodi,
prepir iz sveta bo pregnan!
Da rojak,
prost bo vsak,
ne vrag, le sosed bo mejak.

Zamišljena je bila tako slovenska nacionalna skupnost v smislu, o kakršnem smo pisali zgoraj ob našem branju Benedicta Andersona, zamišljen je bil slovenski narod in omejen in suveren. Omejenost naroda je bila, kot so v zadregi, ki je niso mogli prikriti, in z žarečo rdečico v licu ugotavljali sodobniki, vsakršna, jezika matere, toka rek, meja polj, vrhov vršacev in kmečkih hiš duha, suverenost naroda sta tedaj in še do stotih let kasneje vzpostavljala dva svojevrstna cerkvena zvonika, kot smo sicer že videli, a tega ne moremo dovolj poudariti, želja po svobodi Slovencev in slovenski jezik, vse je bilo tedaj

namreč skoz in skoz klerikalno. Ali povedano drugače, s Foucaultom, svoboda Slovencev in slovenski jezik sta bila in sta vseskozi ostajala in ostajata do danes sakralna, sveta resnica slovenskega nacionalnega diskurza.

A prihodnost, ki je sledila tem vznemirjenja in zanosa, pa tudi vsakršne zadrege polnim poročniškim uram slovenskega naroda detinski slovenski resnici ni bila naklonjena. Ustavno življenje v avstrijski monarhiji in slednjič njen propad in nato ustanovitve treh novih držav na habsburškem pogorišču, ki so si sledile ena za drugo, najprej Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in slednjič Kraljevine Jugoslavije, slovenske nacionalne resnice niso mogli zares pripoznati in tako niso pripomogli k uresničitvi slovenske nacionalne utopije. Bilo je prej nasprotno, prav povsod, kjer je hodilo slovensko sonce, je vladal prepir narodov in prepir v narodu, vrag ni le zlovešče čepel v narodovi živi meji, vrag je zloobsedal narod sam.

Leta 1937 sta Pia in Pino Mlakar, koreografa tedaj že svetovne slave, na oder ljubljanske Opere postavila slovensko praižvedbo baleta *Vrag na vasi* na glasbo hrvaškega skladatelja, rojenega na Češkem, Frana Lhotke. Balet je, podobno kot predtem v Zürichu in Zagrebu, doživel velikanski uspeh in ostaja do danes v kanonu slovenske dramatične plesne umetnosti. Zgodba je preprosta, a nedoumljiva. Jela in Mirko sta spletena skupaj v najbolj čisti radostni ljubezni na svoji vasi, ki je kot nekakšna vsa radostna veža raja. A njuni srci naenkrat loči vrag, tuje, skrivnostno, nedoumljivo zlo, in raj je preč. Srci Jele in Mirka se slednjič vendarle spet najmeta in na vas se spet vrnejo radost, smeh in ples, a vražje delo ostaja skrivnost, tako kot zlo vedno ostaja nedoumljivo. A prav to nedoumljivost je bilo tako lahko doumeti, zato je balet *Vrag na vasi* nagovarjal občinstvo ljubljanskega glasbenega gledališča, beri narod, skozi generacije.

Narod je namreč bil, kot so se strinjali menda prav vsi tedanji kronisti narodovega življenja in premišljevalci njegove usode, globoko zlopogreznjen v nedoumljivo gmotno bedo in duhovno uboštvo, med vsakršne nepravčnosti in nečednosti in podivjanosti, na krušno milost in pisanomaterinsko nemilost izpostavljen vsakršnemu političnemu vetrnjaštvu klerikalcev. Dragocene so v tej zvezi besede Rudolfa Golouha, tržaškega Slovenca, pisatelja in novinarja, enega prvih slovenskih socialistov, ki nam jih je ohranil njegov tržaški rojak Lavo Čermelj. Njegove besede so namreč v svoji obupani razočaranosti do kraja izpovedne. Potem ko se je Golouh kmalu po koncu prve svetovne vojne zatekel v Ljubljano, ga je Čermelj vprašal, kako mu kaj gre v novem okolju,

kako se kaj počuti, kako mu je kaj na Kranjskem, saj se prišleki, četudi so Slovenci, tam menda le nelagodno počutijo, nadležni so vsem, še samim sebi. Golouh mu je kratko odgovoril: »Tu je vse enolično. Klerikalci so klerikalci, liberalci so klerikalci, socialisti so klerikalci. Vsi so klerikalci.«

Tako je bilo v začetku dvajsetih let 20. stoletja, tako je bilo še dve desetletji, ki sta jim sledili, in tako je bilo v vsaj petih, ki so jim predhodila. Besede oziroma njihovo trezno, streznitveno sporočilo ne smejo presenečati. Nad nacionalizmi ali, bolje, vse bolj in bolj glasno blebetavimi in prepirljivo gobezdavimi nacionalnimi diskurzi avstrijske monarhije – tekli so namreč večinoma v nizkih in robatih pogovornih legah – se je pelo liturgično nebo črnožoltega nacionalizma, ki je bilo napeto na štiri lesena pozlačena držala, tj. dogmatičnost Katoliške cerkve, jožefinsko pojmovanje države ter vojsko in dinastijo Hiše Habsburg. Ta nacionalizem je imel svoj praznik, telovo, praznik svetega rešnjega telesa in krvi, ko so se po vseh mestih in vaseh in čez polja v vročem poletnem soncu monarhije v dolžnem stanovskem redu vile procesije in slavile Boga in monarhijo: najprej bandera, nato moški, nato zbori, nato vojaštvo, bratovščine, duhovščina, nato Najsvetejše, nato otroci, slednjič ženske. In imel je ta nacionalizem svojo ceno. Bila je to cena velikanske bede in uboštva in do kraja monarhije še prav fevdalno izkoriščane večine prebivalstva. Razpad cesarstva in čas držav naslednic ne v redu stvari ne v diskurzu reda stvari nista zares prinesla večjih sprememb. Vsepovsod, kjer je hodilo slovensko sonce, je svetilo večinoma le na revne in uboge, lačne in bose, pijane, posiljene in pohabljene, če že, komaj pismene, a skoz in skoz pobožne na obe kolena.

Nad to bedo in takšno uboštvo so se visoko dvigala čudovita platna slovenskih impresionistov ter še prej prav tako čudovita platna Ivane Kobilce in Ferda Vesela, denimo, ki so slikala dotlej nevidene kot da sanjske podobe, ter dvigala se je dotlej v slovenskem jeziku neslišana rahločutnost slovenskih modernističnih pesnikov. In nad slovensko bedo in slovenskim uboštvom sta visoko stali Slovenska matica, ustanovljena leta 1864, in ljubljanska univerza, ustanovljena leta 1919.

Bila so to torej leta, ko se je čez globoko bedo slovenske stvarnosti pelo visoko nebo slovenskega ideala. Ljubljanski župan Ivan Hribar, denimo, je 1. maja 1899 pisal Ivani Kobilci, naj za mesto hišo naslika »alegorično sliko, katera naj predstavlja, kako vsi Slovenci, porazdeljeni na različna upravna telesa, težijo k beli Ljubljani in kako poleg Slovencev iz Kranjske še bratje iz Štajerske, Koroške in Primorske priznavajo njej svoje narodno in kulturno žarišče, od

koder prihaja njih pomoč in rešitev.« Ideja za poslikovo sicer ni bila Hribarjeva, temveč Josipa Juraja Strossmayerja, hrvaškega nacionalnega heroja, sicer škofa škofije Đakovo-Osijek in apostolskega administratorja škofije Beograd-Smederevo, ki je skupaj z libretom za sliko Hribarju poslal tudi že vsoto, ki naj bi zadoščala za njeno izdelavo. Ivana Kobilca je Hribarjevo povabilo oziroma naročilo sprejela in štiri leta kasneje, tj. leta 1903, je bila ljubljanskemu rotovžu v diko in slavo freska *Slovenija se klanja Ljubljani. Ljubljanski zvon*, tedaj eno osrednjih glasil slovenskega prostora, jo je opisal takole.

Ljubljana, mlada, lepa plavolasa deva v beli halji, sedi pod košato lipo a kamnitem prestolu na desni strani podobe. Pred njo so se razprostrli različni darovani ji domači poljski pridelki in cvetlice. Mlad kmet je spoštljivo pokleknil pred tronom. Za njim prinaša Kranjica z avbo na glavi krožnik z ribami; kmet je pripeljal visoko naložen voz z žitnim klasjem. Tudi zastopniki slovenskih dežel niso zaostali; od vseh strani prihajajo k Ljubljani, noseči grbe svojih rodniških dežel in trobojnice. [...] Spredej poleg Ljubljanec pa se je vsedla Klio, ki zapisuje v svoje anale zgodovino ljubljanskega mesta. Nad tem pesniško navdahnjenim in svečanim prizorom se razpenja sinje pomladno nebo, in iz daljave nas pozdravlja ljubljanski grad.

Kritiške ocene *Apoteoze Slovenstva* Ivane Kobilca, kot bi njeno delo še najbolj prav poimenovali, so bile tudi sicer afirmativne, a slikarka sama s svojim delom ni bila prav nič zadovoljna, prej nasprotno, freska ji je bila v breme in opomin. Njeno pezo nezadovoljstva s samo sabo je lahko razumeti. Ivana Kobilca je bila velika umetnica. Svoji sestri je pisala, da se ne bo nikoli več lotila takšnega dela, v delu da ni prav nič uživala niti ni umetniško napredovala, podoba ji je ostala deklarativna, nekako otrpla, manjkalo da ji je notranjega ritma in življenjskosti, kot bi se zataknila v preteklosti.

Podobe, ki kot da so iz vselej radostne nenehne, nikoli minljive preteklosti, a ki so ustvarjene v hipni radostni sedanjosti zato, da bi ostajale v spominu za še bolj radostno prihodnost, pa je tedaj že ustvarjal Maksim Gaspari. *Vesna* je bilo ime klubu slovenskih, pa tudi hrvaških študentov na Dunaju, ki so si dali za poslanstvo, da poiščejo slovensko narodno umetnost in ji pomagajo do njene polne veljave, Gaspari je bil njegov član, skupaj s Sašo Šantelom, Gvidom Birollo, Hinkom Smrekarjem in mnogimi drugimi. Našli so jo in dvignili v slovenski umetniški kanon. Slovenski narodni motiv so vsak po svoje nekaj

desetletij kasneje iskali tudi še oblikovalci Albert Franc Sič, Jože Karlovšek in Oton Grebec. Ustvarili so slovenski nacionalni motiv, kakršnega poznamo do danes. A Gaspari je slovenski motiv znal najbolj priljudno, prikupno in pristrčno narisati v vseh letnih časih in za vse prilike. Njegove podobe običajev od rojstva do smrti, ki jih je imel za ljudske in slovenske, so se kot z jedkanjem vtisnile v slovensko nacionalno pomnjenje in mišljenje. Njegova je praznja podoba slovenskih narodnih noš, njegove preštevilne razglednice s slovenskimi podobami so kot da brezčasne, vse njegove podobe so vse praznje.

A slovenski nacionalni diskurz je bil tekom druge polovice 19. in prvih desetletij 20. stoletja vendarle vsej prej kot v praznji noši, vse drugačen je bil kot ves praznično radosten in prazničnega upa ves poln. Vse prej ga je zaznamoval glasni jok in stok pol malega kmeta pol kramarja na drobno pol malega meščana ter tihi jok krčmaric brez računa, ki so, vsi, svoj stok in jok skušali najprej ali prikriti, ali prepeti, ali prekričati, ali prepiti, ali premoliti in ju slednjič pozabiti v živahnem življenju društev in bratovščin kot da brez števila. Svoje menda najbolj pretresljive, pa tudi na svoj način najlepše literarne opise sta stok in jok, pa tudi molitev in ljubezen, dobili v spisih Josipa Jurčiča in Ivana Tavčarja. In scela odmisлити je bilo jok in stok in molitev nemara mogoče ob nežnih spisih in lepih pesmih Luize Pesjakove in čudovito melodičnih, kot ptičje petje na Gregorjevo milozvočnih razigranih milih skladbah Josipine Urbančič Toman, Josipine Turnograjske, in se tedaj vsaj za hip prepustiti svežim rahlim sapicam nežne ženske ljubezni.

In vendar je človeku vsak dan na novo bilo, je v svojem uvodnem literarnem eseju »Spomladanska noč«, objavljenem leta 1901 v *Knjigi za lahkomiselne ljudi*, pisal Ivan Cankar, da bi zaprl okno »in bil bi osamljen in žalosten kljub vsemu svojem veličastnemu človečanstvu«. In takole je nadalje pojasnjeval in upal proti upanju, silil se je vanj.

Osamljen bi bil in žalosten, zakaj spoznal sem vso dolgočasnost in protinaravnost tega življenja, urejenega s skrbno umetelnostjo tekom stoletij. S toliko plotovi so ogradili hrepenečo dušo, da si lomi peroti ter pada v blato nazaj, kadar ji pride na misel, da bi se vzdignila nad umetelne ograje. Ali ona ne obupa; komaj so rane zaceljene se vzdigne z novo močjo ter skuša zdrobiti tisočere železne plotove.

Nekaj lepega in veličastnega je v tem tragičnem upanju.

Cankarjevo upanje je bilo upanje domovine, slovenske domovine, ki pa jo je videl stran od avstrijske monarhije, videl jo je v jugoslovanski republiki. »Mi, kar nas je,« je govoril 12. aprila 1913 v ljubljanskem Mestnem domu, danes Šentjakobskem gledališču, »mi vsi smo te misli, da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko«. In dodal je tudi, naj »pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku«.

Tako so vsaj poročali policijski ovaduhi, s katerimi je bilo prešpikano Cankarjevo navdušeno občinstvo v Mestnem domu, na sodnem procesu, ki se ga je Cankarju držalo konec poleti tistega leta zastran tega njegovega predavanja. Velik je bil v očeh avstrijskih zakonov njegov ustavni delikt. Odpovedal se je tedaj Ivan Cankar avstrijski monarhiji, je epohalnost tega slavnega predavanja z naslovom *Slovenci in Jugoslovani* razlagal slovenski literarni in kulturni zgodovinar Igor Grdina. Odpovedal se je Avstriji kot »aksiomu« slovenske usode in slovenskega bivanja. »Dal je vedeti, da je Arhimedova točka našega [tj. slovenskega] življenja v nas samih [tj. v Slovencih],« je pisal Grdina. Cankarjevo naziranje je bilo torej republikansko, bilo pa je tudi jugoslovansko, a slednje je imelo svojo jasno mejo. Postavljala sta mu jo slovenski svetinji, tj. slovenski jezik in slovenska svoboda. Tako je tedaj govoril Cankar *à propos* jugoslovanski ideji.

Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu ali pa goriški viničar furlanskemu. Bodi tega kriva zgodovina, bodi kriv kdorkoli – jaz, ki dejstvo konstatiram, ga čisto gotovo nisem zakrivil.

In *à propos* slovenski jezik in slovenska kultura je govoril.

Najbolj gnusni, res – gnusni! – pa se mi zde tisti ljudje, ki čisto brez pravega vzroka in povoda spravljajo v zvezo s političnim jugoslovanskim vprašanjem še slovenski jezik. Kar ponujajo ga, kar mečejo ga čez mejo, še ne vprašajo, kdo bi več zanj dal. Tako smo siti svoje kulture, da nam je že odveč in bi jo najrajši kar vrgli čez plot.

Predavanje je Cankarju prineslo teden dni zapora in narodno mučenje. Ko je avgusta tistega leta po procesu, na katerem je bil inkriminiran svojega predavanja, odhajal iz sodne dvorane, je v samoironiji vkliknil: »No, zdaj sem pa mučenik!«

Onkraj vsake ironije pa je bil preostanek njegovega žalostnega, tragičnega, od stanja stvari sveta mučenega in slednjič od njegovega lastnega sveta izmučenega

življenja. Kot da ni mogel verjeti – o tem čudenju pričajo sicer vsi njegovi spisi in drame –, da je »narodov blagor« le podoba iz njegovih sanj, sicer pa je zgolj mastno mašilo v govorjenju tistih, ki, kot je pisal prijatelju pred uprizoritvijo svoje drame *Za narodov blagor* leta 1900, »mislijo, da so narod, a drugega niso kot svinje.« Umrl je osamljen in žalosten, okno, o katerem smo pisali zgoraj, je bilo zaprto, domovina, slovenska domovina, mu je lahko ostajala le slutnja, ali pa še to le komaj, ali pa sploh ne.

V kratkem literarnem eseju z naslovom »Lepa naša domovina« iz leta 1909, devet let pred smrtjo, je sicer še pisal o svoji slutnji domovine.

Jaz, bratje, pa vem za domovino in mi vsi jo slutimo. Kar so nam siloma vzeli, za kar so nas ogoljufali in opeharili, bomo dobili povrnjeno in poplačano s stoterimi obrestmi! Naša domovina je boj in prihodnost; ta domovina je vredna najžlahtnejše krvi in najboljšega življenja. Iz muke trpljenja in suženjstva nešteti milijonov bo vzrasla naša domovina: vsa ta lepa zemlja z vsem svojim neizmernim bogastvom.

Tedaj bodo le še grenak in grd spomin te gosposke domovine, na suženjstvu zidane, s krvjo in solzami gnojene, sramota človeštvu, zasmeh pravici. [...] Drugačno melodijo bo dobila pesem o »lepi naši domovini«.

III.

A drugačna melodija le ni in ni hotela zazveneti. Slovenska domovina je bila vse bolj in bolj le boj v obupu brez upa in vse manj in manj prihodnost, tj. slovenska prihodnost, vse bolj in bolj je bila utesnjena, vse bolj in bolj se jo je čutilo kot takšno, vse manj in manj se je v njej – smejalo.

Septembra 1932 je Oton Župančič, že zaživa čislan kot eden največjih slovenskih pesnikov, v liberalnem listu *Ljubljanski zvon* objavil esej z naslovom »Adamič in slovenstvo«. V njem pripoveduje, kako sta mu nedavno na vrata potrkala najprej Nace Župančič okoli božiča in nato na pomlad Louis Adamič, oba že davno »Amerikanca«. Prvi, daljni sorodnik, preprost mož, mornar, ki je preplul vsa morja in dolgi čas, ki na ladijskih plovbah pač vlada, izkoristil

za branje knjig, ki si jih bil cele zaboje nakupil po pristaniščih. »Tolstoj, Dostojevski, Gorki, Kant, Schopenhauer, Nietzsche (izgovori Niče) in ne vem več koliko drugih, meni neznanih današnjih pisateljev angleškega jezika. In on jih neverjetno bistro sodi in razvršča po idejah in odtenkih svetovnega nazora. Izkaže se, da je prečital in videl na odru vsega Shakespeareja, da pozna in odklanja Spenglerja. Kmetiški fant iz Višjih Sel! Da je ostal doma, kje bi bil duševni svet, vse to bogastvo, ki ga nosi v sebi?«

In nato Louis Adamič. Nace Župančič, je sodil Oton Župančič, ni imel pisateljskega daru, a Adamič ga je imel najboljšega, najfinejšega, in imel je vse, kar je imel tudi Nace, imel je slovenskega daru in slovenskega smeha. Knjiga, ki jo je, kot piše pesnik, Adamič prinesel pod pazduho, *Laughing in the Jungle*, tj. Smeh sredi džungle, ki je izšla prav tistega 1932. leta – leto zatem je knjiga izšla tudi že v slovenskem prevodu Stanka Lebna pod naslovom *Smeh v džungli* in še enkrat pod istim naslovom v novem prevodu Rape Šuklje petdeset let zatem –, pesnika posebej navdušuje. V njej Adamič opisuje svojo ameriško pot, na katero je stopil kot petnajstletni fant iz neke obubožane slovenske vasi, kjer so po gostilnah viseli plakati parnikov za Ameriko, o kateri je sanjal že kot osemletni otrok. Njegova ameriška pot ga je pripeljala do statusa uglednega novinarja in urednika in priznanega in nagrajenega pisatelja: »Kronist in slikar naših izseljencev,« to je Adamič, je pisal Župančič, »njihov in naš genij. Velik pisatelj svetovne mere, tak, ob kakršnih narod nanovo izmeri svoja bistvena vprašanja.«

Župančiča je navduševala Adamičeva človeška milina, človekoljubnost, – »vsako osebo objema s simpatijo«, je pisal –, in navduševali sta ga njegova pisateljska nežnost, skorajda že pesniška intimističnost.

En primer, kako nežen je in kako ume ustvariti brez dosti besed najintimnejšo vez med človekom in človekom – seveda je to vez med materjo in sinom: »Mati se je temu smejala. In jaz sem se smejal z njo. Ona in jaz vsa se pogosto skupaj smejala.‘ Nič več. In to je dosti. To je vse.

»– ojoje joje in prejoj! –«, nadaljuje Župančič, kako da je na Slovenskem vse drugače. Že zdavnaj je zamrl smeh, ki ga ima, tudi tega, Adamič obilo, zamrl je vsepovsod, tudi v slovenski pisani besedi, tu prav posebej povsem.

V našo večno slovensko žalost in revo zazveni nenadoma smeh! Slovenski smeh iz Amerike, Adamičev smeh. Ali bi si ga bil

ohranil, da je ostal doma? Ne vem. Težko. Meni se je zdela včasih vsa ta naša literatura kakor stokanje nadložnega starca, ki se premetava po škripajočem ležišču in mu ni na nobeni strani bolje. Tisti osebenik, ki je ležal na smrtni postelji, se je vsaj spomnil: ‚Nak, na levi strani pa že ne bom umrl!‘, se obrnil na desno in izdihnil.

Adamičev *Smeh sredi džungle* ni sicer prav nič ne smešna ne zabavna knjiga, prej je vsa žalostna, knjiga razočarane streznitve je. Njen pisec s treznim očesom opazuje življenje slovanskih, prevsem slovenskih priseljencev v Ameriko, ki jo imenuje torej »the jungle«, džungla, in priseljence žalosten, razočaran ter v pomilovanju, pa tudi preziru vidi kot le »gnoj«, ki Ameriki boljša tla: »All of which, on top of what I had previously heard and thought of America, tended to bewilder me,« je priznaval.

In vendar Adamič vseskozi ohranja smeh, kot tudi piše, v nekem uredništvu, kjer je začel svoje ameriško življenje, v ameriški vojski, kamor je stopil med prvo svetovno vojno, na svojih žurnalističnih potovanjih k rojakom vseprek po Ameriki, vsepovsod. Smeh mu je v oporo pri preživetju in njegov upor je in njegov spomin na mater in mater domovino. Dokaz je slovenske svobode, je Adamičev smeh tolmačil Župančič, znak je slovenstva, veselega, prostega, razigranega, skratka, živega, a prav doma vsega utesnjenega, zato nestrpnega, v duhovni in še kakšni incest potisnjenega.

Kako radi to ubogo slovenstvo utesnjujemo. Vsakdo ga hoče prikrojiti po svoje in mu določiti pravi pristni slovenski tir. Nekaterim je slovenstvo katolicizem, drugim naprednjaštvo, onemu otožnost, liričnost in ne vem, kaj še. Tako nas hočejo opredeliti in utesniti za vse večne čase. [...]

V večnem strahu za slovenstvo ga ože in ože in potiskajo na tisto deščico, na kateri sami stoje. Resnično slovenstvo pa živi po svoje in uhaja na vse strani iz umetno postavljenih pregraj. [...] In tako je slovenski človek vsepovsod, kjer se orje in žanje in kosi, kjer se koplje ruda iz zemlje, pri strojih v tovarnah, pri stavbah, na vseh frotah človeške borbe, telesne in duševne, navdušen ali potr, [...] na tej in oni poluti sveta moli in kolne, medli in veseljači, dela in lenari, pomaga in slepari – živi.

In nato, zoper budne slovenske stražarje krmežljave slovenske reve in žalosti, je Župančič nadalje pisal.

Res, v tem budnem stražarstvu vidim jaz nevarnost za našo miselnost, da naj se družijo in spajajo in plode naše ideje po nekakem duševnem incestu, ki nas utegne dovesti v osamelost in ozkosrčnost, da se bomo smatrali kakor Izraelci za izvoljeno ljudstvo in vse kar ni prebilo preizkušnje pred stražarji, za nečisto in zavrženo. Svet bi nam moral vračati in nas izločiti iz vseobčnosti. Jaz vsaj čutim, kakor je to pojmovanje slovenstva nestrpno in megalomansko, o, in kako jalovo. Daleč od poštene samozvesti, rojeno iz strahopetstva in precejevanja samega sebe.

»– ojoj je in prejoj! –«, si je moral spet in spet vzklikati Oton Župančič, ko je pisal svoj esej. Pisal ga je, v tem so si poznavalci njegovega opusa edini, v odgovor na drobno knjižico komparativista, prevajalca, esejista in dramaturga Josipa Vidmarja z naslovom *Kulturni problem slovenstva*, ki je izšla pomladi istega leta 1932.

Vidmar, ki je že tedaj skrbno in kasneje še skrbneje negoval svoj status *arbiter elegantiae* vsega, kar je bilo zapisanega v slovenskem jeziku, se je z njo vzpostavil kot »budni stražar«, če uporabimo Župančičevo oznako, slovenskega duha. *Kulturni problem slovenstva* je, kot je svoje pisanje označil Vidmar sam, »lirično-meditativen esej o nacionalnem vprašanju«. Predvsem pa je esej skoz in skoz renanovski. Enako kot Ernest Renan, kot smo videli zgoraj, ki je narod videl kot »dušo« in »duhovni princip« in mu pripisoval »vroče srce« in »nравno zavest«, je tudi Vidmarju narod najprej poseben duhovni prostor, še več, »duhovno svojstvo« in njegov smisel, tj. smisel naroda, kultura, njena osrednja postulata, njeni svetinji pa sta jezik in prostost duha, torej svoboda.

Osnova vsakega naroda je poseben človeški lik, posebna notranja urejenost, posebni človeški osnutek, ki je vtisnjen v vse člane iste narodnosti in ki daje vsemu življenju naroda pečat neke nedvomne, četudi morda neopredeljive enotnosti. Narodnost ali narodni značaj je nekaka temeljna in apriorna bitnost, je čista čud ali čista nрав pripadnikov istega naroda, iz katere potekajo kakor zavest o skupnosti in oddeljenosti od drugih, tako tudi jeziki narodov, njihove državne tvorbe in vse kar še obsega pojem narodnega življenja.

Slovenci, je pisal Vidmar, izkazujejo, na ramenih velikanov slovenskega naroda, Trubarja, Prešerna, Cankarja in drugih, svojo narodno svojskost: Naj nam je, Slovencem, vseč ali ne, in mnogo je razlogov, da nam ni, naša je slovenska narava poudarjeno lirična. Prav posebej je takšna v jeziku, slovenščini, v kateri se izraža »očitna volja pišočių: ‚pripadati eni in isti jezikovni skupnosti‘. Je torej jezik, kakor vsi drugi narodni jeziki, in ljudstvo, ki ga govori, je potemtakem narod v našem kulturnotvornem, slovenskem pomenu te besede.« In še je pisal.

Slovenci smo narod, to se pravi smo skupina ljudi ali ljudstvo, v katerem je nastala in živi posebna in svojska duhovna struktura, ki je pogoj in povod za svojsko in samosvoje kulturno življenje in ki nam daje pravico in dolžnost, zgraditi lastno kulturo. [...]

Komur je za kulturo, komur je za državo, mu mora biti za moralno zdravje, tega pa ni, kjer ni ponosne narodne zavesti in ponosnega narodnega življenja. [...]

Prišel bo čas, ko se bomo do kraja zavedeli svoje naloge, pričeli bomo z veliko vnemo in vestnostjo delati zanjo. Slovenija bo postala, kar je po svoji prelepi naravi – hram lepote in duha. Strnili bomo v svojih umetnostih najdragocenejša umetniška dognanja svojih sosedov in jih prekasili s svojo duhovnostjo, kakor je to storil Prešeren v liriki. Ustvarili bomo na svojih tleh nove Atene ali novo Firence.

Da sta si bila pesnik Župančič in komparativist in literarni kritik, dramaturg Vidmar tedaj tako vsaksebi, se mora današnjemu bralcu njunih spisov zdeti vsaj nekako čudno, če že ne presenetljivo. A zlahka je njuno nasprotje razumeti v scenski postavitvi, v kateri so se tedaj že skorajda stoletje uprizarjale razprave o slovenskem narodu in ki, scena, do danes ostaja postavljena slovenskemu nacionalnemu diskurzu: vsak proti vsakemu in vsem, vsi proti vsakemu in vsemu, vsi v svoji veri zase in za ped svojih, a zares za nikogar, klerikalci proti klerikalcem, klerikalci proti liberalcem klerikalcem in liberalcem, ti proti liberalcem liberalcem in liberalcem klerikalcem, vsi komunisti in vsi socialisti proti vsem drugim, obenem proti sebi in prav posebej že proti komu in tako dalje vse kot do nikdar popolne izčrpanosti, a vsi še tedaj za »narodov blagor«. – Smeh sredi gozda bukev, hrasta in iglavcev ter praproti in borovničevih grmičkov kot podrastjo!

IV.

»– ojoje joje in prejoj! –«. »Trg je izhodišče vseh nacionalnih bojev,« pa je bila teza, ki jo je v svojem nadrobnem razrezu Vidmarjevih razmišljanj, objavljenem v šestih delih pod naslovom »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje« v reviji *Književnost – Mesečnik za umetnost in znanost* ob koncu leta 1932 in skozi leto 1933, zagovarjal Tone Brodar, kakor se je tedaj podpisal s psevdonimom Edvard Kardelj, eden prvih slovenskih stalinistov, ki se je sicer želel imeti za komunista, marksista, v svojem marksizmu za znanstvenika, kot govori naslov njegovih oholih in grobih kritičskih pisanj o *Kulturnem problemu slovenstva*. Vloga Brodarja-Kardelja v zgodovini slovenskega prostora v drugi polovici 20. stoletja bo sicer in velikanska, in majhna, in strašljiva. Vloga bo to brezobzirnega intelektualizunskega malčka velikanskih oblastnih strahot. Vse velike ideje, nad katerimi se je zaletavo navduševal, kot se znajo nad velikimi idejami navduševati in se vanje zaletavati le malčki, je znal le pomanjšati do golega nasilja. In jih s tem uničiti. Nobena njegovih prisvojenih velikih idej, pomanjšanih na golo silo ni preživela njegovega časa, kar velja tudi za njegovo t. i. »znanstveno vprašanje o narodu«.

Brodar-Kardelj je razmišljanja Josipa Vidmarja in sicer tedanje razprave o slovenskem narodu zavrnil kot »plehka« in »prazna«, »filistrska«, »malomeščanska« – »besedo malomeščan uporabljam v razrednem smislu kot ime za neko družbeno razredno formacijo«, je pisal –, »slovensko-literatska«, »neživljenska«, »statična«, skratka, »neznanstvena«, »metafizična«, obenem je v slovensko razpravo o umetnosti in znanosti – razpravljanja so bila objavljena v listu za umetnosti in znanosti, kot je stalo v njegovem naslovu – vnesel raven in ton navzdol, ki ga prej nista poznali.

Za Vidmarja je kapitalistično-imperialistični red več en! Ni vsaka politična pesem – grda, g. Vidmar, ampak ta Vaša politična pesem je grda, ker poje opravičilo obstoju nečesa, kar kmalu zares ne bo več »v skladu s človeško naravo«.

Vnesel pa je tudi nov pojem, tj. »razredni karakter resnice«, ki je temelj njegove znanosti. Njegova znanost ne teži k spoznanju, ki je le delček resnice, kot jo moremo razumeti, temveč vnaprejšnjo resnico, ki ne potrebuje spoznanja, potrjuje in se ji zavezuje onkraj razuma. Britanski filozof Bertrand Russell je v svoji že 1920. leta izdani knjigi *The Practice and Theory of Bolshevism* takšno

znanost označil takole: »Pravi komunist je človek, ki sprejema določeno število dogmatskih prepričanj – kot je, denimo, filozofski materializem –, ki so morda resnična, vendar jih znanstveno ni mogoče potrditi kot takšna. Takšno držo stroge prepričanosti o objektivno dvomljivih stvareh je svet od renesanse naprej postopno opuščal in sprejemal držo konstruktivnega in plodnega skepticizma, ki predstavlja znanstveno stališče. Menim, da je znanstveno stališče neizmerno pomembno za človeški rod.« V znanosti in svetu, katerima se je zapisal in na katera je prisegal Brodar-Kardelj, za skepticizem ni bilo prostora, prav krvavo nasprotno je bilo res. Njegova znanost in svet, bo mnogo kasneje v svojem neprizanesljivem obračunu z nekdanjimi tovariši z naslovom *Novi razred – Analiza komunističnega sistema* iz leta 1957 pisal Milovan Đilas, sta sistem, zasnovan na izključnosti ene same filozofije, beri resnice, in tako izrazito protifilozofski, beri ne-resnični. Ali povedano drugače, njihova ne-resnica je za komuniste vsa resnica – tako vsaj na diskurzivni ravni – in naj si bo kar koli že, vsa druga pota raziskovanj in spoznanj zanje niso nič, pa naj so kar koli že, še več, ne sme jih biti. »Zgodovina bo komunistom marsikaj oprostila in ugotovila, da so jih v mnoga surova dejanja prisilile razmere in potreba po obrambi svojega obstoja. Toda dušenje vsake drugačne misli, izključni monopol nad razmišljanjem zaradi obrambe njihovih osebnih interesov, bo pribilo komuniste na sramotilni steber zgodovine,« je še pisal Đilas. Motil se je, ni jih pribilo, zgodovina se namreč do danes ni končala. Njegova ocena je bila pretirana, a ne mogla bi biti bolj točna, ko je šlo za resnico o komunistični oblasti. V obnebj u komunistične oblasti je bila dovoljena pač le ena, komunistična resnica. In ta je bila povezana z resnico o narodu, z njo sta si bili eno. Ali rečeno drugače, diskurz resnice o oblasti in nacionalni diskurz sta si bila pod komunisti in eno in isto.

Brodar-Kardeljeva resnica o narodu je bila naslednja.

Gledano z našega tj. marksističnega stališča je »narod zgodovinsko nastala edinica jezika, ekonomske povezanosti, teritorija in enotne psihične konsitucije, ki se kaže v specifičnosti kulture«.

Resnica ni bila, kot je nakazoval Brodar-Kardelj, zares marksistična, zares je bila stalinistična oziroma, natančneje, Stalinova. Slovenski stalinisti in komunisti so ji ostajali dosledno zvesti, niso je prevpraševali, le izlagali so jo in pod njenim obodom razlagali slovensko nacionalno vprašanje in sicer družbene in kulturne probleme na Slovenskem.

Temu je bila posvečena vrsta razprav v reviji *Sodobnost*, ki so izhajale med letoma 1933 in 1941, celovito obravnavo pa je komunistični koncept slovenskega naroda dobil s knjigo *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, ki jo je leta 1939, tedaj pod psevdonimom Sperans, izdal Edvard Kardelj. Od izlaganj iz svoje ocene Vidmarjevega dela *Kulturni problem slovenstva* izpred slabih sedmih let ni odstopal, jih je pa obširneje tolmačil. Knjiga je bila tekom desetletij, ki so sledila komunistični zmagi v njihovi revoluciji, vedno znova ponatisnjena, skupaj jo je naneseo za kar pet slovenskih izdaj, prevedena je bila tudi v tuje jezike.

Ob štiridesetletnici njene prve izdaje in le tri tedne po Kardeljevi smrti, torej posthumno, marca 1979, je *Zgodovinsko društvo za Slovenijo* Edvarda Kardelja-Speransa izvolilo za svojega častnega člana, in sicer, kot so tedaj zapisali slovenski zgodovinarji, zbrani na svojem izrednem občnem zboru, »zaradi pomena, ki ga je njegova knjiga imela za uveljavljanje marksistične metode v slovenskem zgodovinopisju, in sicer njenega izjemnega pomena v najnovejši zgodovini«. Diplom o častnem članstvu, svojevrstno mrliško spričevalo *magna cum laude*, je delegacija društva v začetku aprila izročila Kardeljevi vdovi. Videle so lahko tedaj in slepe in motne oči, da je bil komunistični koncept slovenskega naroda dokončno utrjen, potrdilo ga je namreč tudi slovensko zgodovinopisje.

A zares bilo je drugače. Zgodovinarji so se tedaj namreč le še enkrat izkazali za le vse preveč površne mrliške oglednike. Mrliško spričevalo, ki so ga izdali Speransu, je bilo v svoji utemeljitvi namreč napačno. Marksistična metoda se v slovenskem zgodovinopisju namreč ni ne zares uveljavljala ne uveljavila, pomen Speransove knjige za slovensko zgodovinopisje je bil tako le kar najmanjši. In tako je bilo še najbolje, saj je bila knjiga prešpikana s toliko napakami, da sta si ob korekturah, ki so jima bile naložene kmalu po drugi svetovni vojni, zgodovinarja Fran Zwitter in Dušan Kermavner polomila svoja pisalna stroja, nakar je Kardelj dejal, da naj delo pač ostane takšno, kot je, tj. dokument časa, v katerem in za katerega je nastalo, razvezal da bo za prihodnje izdaje le, kot se je izrazil, »ezopov jezik« knjige, ki da mu ga je vsilila starojugoslovanska cenzura.

In nato so si sledile izdaja za izdajo, vsaka tu pa tam zdaj dopolnjena zdaj le malo spremenjena, vsaka naslednja vse bolj in bolj ezopovsko fabulativna od prejšnje. Kardelju se je zgodovinopisje njegovega časa, ki se je ukvarjalo s proučevanjem nacionalizma, na daleč izognilo. In on se je izognil njemu. Bogo Grafenauer, doajen slovenskega povojnega zgodovinopisja, ki je vse te izdaje pozorno spremljal, je ob peti, zadnji, posthumni izdaji zapisal, da so razmerja

med izdajami tako zamotana, da bi bila potrebna, če bi jih želeli rešiti, »(ne zelo preprost[a]) ,kritičn[a]‘ izdaj[a] knjige, kakršne pa poznamo doslej seveda le ob različnih literarnih delih«. Grafenauerjev zapis, priobčen kot opomba pod črto, je bil sufizanten. Bil je svojevrstno maščevanje z brco v mrtvega konja, za kar je imel Grafenauer lahko mnogi razlog, k čemur se bomo v nadaljevanju še vrnili.

Imel pa je Kardelj *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* vendarle izjemen pomen v svojem času, in sicer kot najboljši, najbolj nazoren šolski primer komunističnega oblastnega nacionalnega diskurza. S svojim *Razvojem* kot Sperans in še prej s svojim *Znanstvenim vprašanjem* kot Brodar je Kardelj opredelil komunistični pojem slovenskega naroda, oblastni pojem skoz in skoz, kot se ga je nato v diskurzu slovenske komunistične oblasti ohranjalo vse do njegovega razpada štiri desetletja kasneje, a se ga v sodobnem slovenskem nacionalnem diskurzu sem ter tja in ne vedno pri polni zavesti ohranja do danes.

A tega, gledano analitično in skozi prepričljivost argumenta, ni storil najbolje. Veliko bolje je to storil Dragotin Gustinčič v svojem delu *Das nationale Problem der Slowenen*, tj. Problem naroda pri Slovencih, ki ga je končal leta 1932, torej v letu izida Vidmarjevega *Kulturnega problema*, in ga naslednje leto predložil vodstvu Komunistične partije Jugoslavije in Balkanskemu sekretariatu Kominterne. Delo je bilo napisano v nemščini, da bi ga mogel nekoč ob priliki predložiti mednarodni javnosti, kot je pisal Gustinčič. Vse to se je zgodilo v Moskvi, kamor se je Gustinčič pred preganjanjem »velikosrbskega fašizma«, kot se je izrazil, zatekel. Dragotin Gustinčič je bil namreč, enako kot Edvard Kardelj, eden izmed nosilcev slovenske oziroma jugoslovanske komunistične oziroma stalinistične spomenice, a njuni usodi sta si bili slednjič kar najbolj različni. Usoda slednjega je bila usoda položenega v grobnico narodnih herojev s partizanskim imenom Krištof, usoda prvega pa usoda izgubljenca v času, golootočana, prvega je slovenska stalino-komunistična oblast grobo poteptala, drugi je bil do gróba gróba peta te oblasti. Ločili sta se njuni poti že tedaj v Moskvi. Kardelj je namreč Gustinčičevo delo odklonil – razlogi za to so bili oblastni oziroma razlogi politične pragme, študioznemu delu v stvarnem smislu njegovi prvi bralci niso vedeli oponesti ničesar –, enako tudi drugi, ki so o njem večkrat razpravljali. In slednjič so Gustinčičevo delo »dali na varno«, kot mu je v enem svojih pisem pisal kasneje čislani otroški pisatelj Lovro Kuhar – Prežihov Voranc. Delo do danes ni izšlo.

Da ni izšlo v svojem času, ne sme presenečati. Gustinčič se je namreč za t. i. rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja zavzemal v skupnem okviru

komunističnih partij Jugoslavije, Avstrije in Italije, tj. držav, v katerih so živeli Slovenci. In menil je, da je to mogoče le, med vsem drugim grobim, v prvi vrsti z oboroženim bojem proti »klerikalizmu«, »velikosrbskemu fašizmu« in tedaj na Slovenskem vsemogočni Slovenski ljudski stranki pod vodstvom Antona Korošca, duhovnika, granda politike, večkratnega jugoslovanskega ministra spremenljive kronske sreče, ki je na vrhuncu svoje slave in vpliva Slovence, kjer koli se je že pojavil, lahko videl le še v praznjih narodnih nošah s klobuki in šopki, vrženimi visoko v zrak, in jih slišal klicati »Živel! Živel! Živel!«, tako zelo so ga čislali. »Nur bei einer vollstaendigen Niederwerfung dieser Partei,« je pisal v svojem *Problemu* Gustinčič, »bei einer Niederwerfung mit den Waffen in der Hand seitens der slowenischen Arbeiter und Bauern, kann Slowenien seine volle Freieheit erlangen.«, tj. Le ob porazu te stranke, ki ga z orožjem v roki dosežejo slovenski delavci in kmetje, lahko Slovenija doseže polno svobodo. In nadaljeval je: »Sie muesen gnadenlos bekaempft werden.«, tj. Brez milosti se je proti njim boriti. Dragotin Gustinčič se je torej odkrito zavzemal za revolucijo in ni si delal utvar, da je njene cilje mogoče doseči kakor koli drugače, kakor z brezobzirnim revolucionarnim nasiljem. Mnenje so delili tudi njegovi moskovski in ljubljanski tovariši in bili so, kot bo še pokazal čas, nanj, tj. na revolucionarno nasilje, bolj pripravljeni, kot si je mogel misliti Gustinčič. Tudi Kardelj bo v svojem *Razvoju* nekaj let kasneje pisal o »temnih letih naše zgodovine«, ki da jih Slovenci živijo v »klerofašističnem prijemu« »reakcije«, »grobarjev napredka«, »ki mora propasti« – vse grozljive razsežnosti teh besed bo šele razgalil kruti čas –, a prostodušno razglašena revolucionarna vnema in agenda se mu tedaj le nista zdeli smiselni, nasprotno, grožnja sta bili revoluciji, stavil je torej raje, kot je tedaj pisal, na demokracijo: »Jasno je [...], da se narodnega vprašanja in njegove rešitve ne da postaviti drugače kakor v zvezi z demokracijo. Nič zato, če je ta beseda na tako slabem glasu.« Kakšna bo videti kardeljanska demokracija in kakšen bo njen glas, tudi to bo še pokazal čas, odločilna bo, je še pisal Kardelj-Sperans, »subjektivna pripravljenost Slovencev samih [nanjo]«. Kaj naj bi slednje pomenilo, ne vemo, vemo pa, da sta si bila z Gustinčičem v tem enotna, enako kot tudi v končnem cilju slovenskega narodnega boja, ki naj je, je pisal Gustinčič, »samostojna in enotna slovenska republika delavcev in kmetov, ki se lahko pridruži tistim ljudskim konfederacijam, ki najbolj ustrezajo njenim ekonomskim in kulturnim potrebam.« To je edina rešitev slovenskega narodnega vprašanja, je poudaril večkrat, nobene druge komunisti ne bodo priznali, pa naj se slovensko ljudstvo do stotih odstotkov odloči kakor koli hoče drugače že hoče, se je pridušal.

Skratka, tako Kardelj kakor Gustinčič sta menila, da slovenski narod more svobodno zaživeti šele po zmagoviti revoluciji, a vanjo sta se odpravljala vsak po svoji poti, prvi po poti brezobzirne revolucionarne oblastne zvijače, drugi po poti zanesene revolucionarne vneme, oba opremljena z grobostjo brez milosti in priziva. Na prav enak način različna sta si morala biti tudi njuna pogleda na Gustinčičevo opredelitev slovenskega naroda, kot jo je oblikoval v svojem *Problemu*. Ko gre za našo temo, tj. slovenski nacionalni diskurz, moramo Gustinčičevo opredelitev imeti za antološko. Izhajal je, enako kot sicer slovenski komunisti, iz Stalinove opredelitve pojma narod, a opredelitev je preveril, v slovenskem prevodu se njegova preverba glasi takole.

Pa preverimo, ali so Slovenci narod po tej teoriji!

Imajo Slovenci svoj lastni jezik? Da. Imajo skupno strnjeno ozemlje? *Jawohl*, imajo neprekinjeno strnjeno ozemlje. Imajo svoje lastno ekonomsko življenje? Dolga leta so ga imeli, a jim je bilo raztrgano v vojnah. Imajo svoj lasten psihološki ustroj? Da, imajo lastni psihološki ustroj, ki jih loči od vseh drugih južnih Slovanov. In slednjič, imajo svojo lastno enkratno kulturo, ki so jo skozi stoletja samostojno razvili, samostojno seveda v tisti meri, v kateri se lahko razvije katera koli kultura na zemeljski krogli.

Imajo torej Slovenci pravico, da oblikujejo svojo lastno državo, imajo pravico, da se zanjo izrečejo, imajo pravico do samoodločbe?

Samo po sebi se razume, da imajo vse te pravice. In vsaka komunistična stranka jim mora jasno in glasno pojasniti, da jim te pravice brez zadržkov priznava. Brez zadržkov v toliko, seveda, v kolikor nacionalno gibanje Slovencev ne bo reakcionarno in proletarski revoluciji ne bo nosilo nobene škode in nobene nevarnosti.

Koncept naroda pri slovenskih komunistih je imel torej revolucionarno klavzulo: slovenskemu ljudstvu gredo pravice naroda, če bo ljudstvo v spregi s proletarsko oziroma komunistično revolucijo, sicer ne bo milosti. Nihče pred Gustinčičem ni problema naroda pri Slovencih opredelil bolj jasno, bolj odkrito, bolj zavezujoče, vse to tako v sedanjiku kakor tudi v prihodnjiški rabi sedanjika.

Problem naroda pri Slovencih Dragotina Gustinčiča je izjemen dokument slovenske komunistične misli, rdeči dragulj je slovenskega komunističnega

nacionalnega diskurza. Z njim bodo slovenski komunisti stopili v drugo svetovno vojno, v katere dotlej nevidenih podivjanih viharjih bodo na Slovenskem dotlej nepomljivo vihrali boj proti okupatorjem oziroma narodnoosvobodilni boj partizanov, obenem pa tudi državljanska vojna, ki jo je izzvala komunistična revolucionarna agenda. Bila je to trikrat trojna slovenska tragika. Nobeden izmed teh oboroženih angažmajev, v katerih so njihovi udeleženci tvegali in dajali svoja življenja in življenja svojih namreč ni dosegel svojih zastavljenih oziroma deklariranih ciljev. A tisto, kar moramo za našo temo posebej poudariti, je, da ta trikratna trojna tragika ni bila najprej le neusmiljeno soočenje različnih, nasprotnih in nepomirljivih političnih oziroma oblastnih nazorov, temveč tudi soočenje različnih konceptov naroda oziroma nacionalnih diskurzov. V tem soočenju je zmagal, komunistični koncept naroda oziroma revolucionarni nacionalni diskurz, kot smo ga orisali pravkar, zmagal je in nato se ga se je z uporabo vseh razpoložljivih ideoloških in represivnih aparatov oblasti ohranjalo skozi desetletja *ut pareat mundus*, tj. in če naj propade svet, kar se je slednjič svetu slovenskih komunistov tudi zgodilo, delu slovenskega sveta pa že mnogo prej, delu pa nikdar. Komunistični nacionalni diskurz je bil pač le »meglenica«, če uporabimo izraz enega izmed komunističnih grandov, Josipa Vidmarja, prav tistega, o katerem smo že pisali, izraz je bil očitek, ki ga je Vidmar v svoji prislovični jedkosti namenil enemu izmed tvorcev nekega drugega slovenskega nacionalnega diskurza, Edvardu Kocbeku.

Najmogočnejši oblastni in najsijajnejši umetniški izraz slovenskega komunističnega nacionalnega diskurza je Spomenik revolucije, postavljen ob trideseti obletnici zmage revolucije, torej 1975. leta, na Trg revolucije v Ljubljani. Skozi šestdeseta in vse do zgodnjih osemdesetih let so v nekdanjih vrtovih samostana ljubljanskih uršulink po načrtih arhitekta Edvarda Ravnikarja urejali novo osrednjo ploščad prestolnice z vladnim in gospodarskim oziroma finančnim centrom ter trgovskim in kulturnim centrom, urejali so, skratka, nekakšen forum svoje vrste. Razpiral naj se je forum pred poslopjem palače Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, danes državnega zbora, parlamenta, ki je bila dograjena že leta 1959. po načrtih arhitekta Vinka Glanza.

Modernistično palačo krasita dve v svoji izpovednosti prav tako imenitni umetniški deli. V notranjščini je to freska Slavka Pengova v preddverju velike dvorane, dolga slabih sedemdeset metrov in visoka slab meter in pol. Freska prikazuje zgodovino Slovencev od poslednje sodbe časa nad svetom Rima

do časa stvarjenja novega, socialističnega sveta z že odprtim rajskim vrtom komunističnega sveta. Ikonološko predlogo sta slikarju predložila – tako so tedaj hotele govorice, vemo pa zares ne – zgodovinarja Vasilij Melik in Jože Maček, nad izdelavo freske je sicer pozorno bedel Ivan Maček s partizanskim imenom Matija, tedaj minister za gradnje, sicer pa *bras de fer*, železna pest slovenske komunistične oblasti ves čas po vojni.

Zgodovina Slovencev se torej razteza čez enaindvajset fantazmično fraziranih zgodovinskih prizorov (i) propada Emone ter prihoda in naselitve Slovanov, (ii) Samove plemenske zveze in ustoličevanja karantanskih knezov, (iii) podreditve bavarski nadoblasti in pokristjanjevanja, (iv) delitve fevdov, tlačanstva, ogrskih in turških vpadov, (v) kmečkih puntov, (vi) fevdalnega izkoriščanja, (vii) Primoža Trubarja in Janez Vajkarda Valvasorja, (viii) Zoisovega kroga in Metternichove restavracije, (ix) Franceta Prešerna in sopotnikov, leta 1848 in Avstro-Ogrske, (x) čitalniškega in tabornega gibanja in gibanja Združena Slovenija, (xi) delavskih protestov, gesla »Narod si bo pisal sodbo sam«, ustanovitve socialne demokracije in Ivana Cankarja, (xii) prve svetovne vojne, razpada monarhije in po njej ustanovitve države Slovencev, Hrvatov in Srbov, (xiii) Rudolfa Maistra in soborcev, (xiv) duha ruske revolucije, *nota bene*, (xv) starojugoslovanskega nasilja nad delavskimi uporniki in ustanovitve Komunistične partije Slovenije, (xvi) okupacije, ustanovitve Osvobodilne fronte (OF) in ljudskega upora, (xvii) boja proti okupatorju in njegovega junaštva in njegovih žrtev, (xviii) Kočevskega zбора in 2. zasedanja AVNOJA, (xix) volitev po vojni, (xx) osvoboditve oziroma osvojitve Trsta in združitve slovenskih pokrajin od Prekmurja do Primorske in Istre, (xxi) agrarne reforme, obnove in industrializacije, *Zgodovina Slovencev* se slednjič zaključuje s prizorom do pasu golih dečkov v zlatnem žitu z ramo ob rami v kremenitem koraku, *Zgodovina Slovencev* se zaključuje s fantazemskim prizorom komunističnega raja.

In impresiven je bronasti portal palače, delo kiparjev Karla Putriha in Zdenka Kalina, ki uokvirja štiri enake vhode v palačo, delo arhitekta Vinka Glanza. Figuralika socialnega realizma v kiparskih figurah in minimalizem modernizma v arhitekturi stojita v tem portalu trdno z moško roko v moški roki. Portal sestavlja pet pilastrov in timpanon oziroma, bolje, preklada, na slednji, enako kot pa pilastrih, so razvrščene gole figure žena, otrok in mož. Friz na prekladi, delo Zdenka Kalina, prikazuje zavzeto opravljanje različnih poklicev oziroma poklicanosti od vzgoje otrok, industrijskih in kmetskih panog, vse do ribištva. »Delo v svobodi!«, je svoje delo razlagal kipar: »Ni bila zastonj

ta svoboda! Na obeh koncih sta postavljeni skupini moških in ženskih likov, ki s sklenjenimi rokami nenehno obujajo spomin na pretekli upor, borbo in zmago. Sredi med tema branikoma bratskih rok, ki pojo o svobodi, pa se mirno odvija vsakdanje človeško delo.«

Braniki republike so postavljeni tudi na skrajna pilastra, kjer sta tudi figuri prestrašenih dečkov, povsem spodaj, in žalujočih žena, povsem zgoraj, svoboda republike je, torej, je hotelo sporočilo v teh plastikah, vselej ogrožena. In vendar je to republika umetnosti in znanosti, na kar kažejo štiri personifikacije le-teh, pa tudi vrt brezskrbne otroške igre, kot kažeta še dva prizora. Nosilna os portala je osrednji pilaster, kjer se od spodaj navzgor zvrstijo najprej moški, ki fantka uči hoje, nad njim je personifikacija izobilja in nad njo miru in prav na vrhu dečka z lovorovim vencem zmage. Figure na pilastrih so delo Karla Putriha.

Zmagovita dečka, za katera se zdi, da sta pravkar naredila svoje prve korake, venec zmage kot da podajata ženskima figurama, postavljenima prav v sredino friza, tj. personifikaciji pravičnosti in personifikaciji harmonije. Ženski se držita za roki. Prva drži v rokah tehtnico, njen pogled je samozavestno, pogumno in ponosno uprt v daljavo. In druga drži v rokah liktorski snop, *fascēs*, simbol nosilcev oblasti. Le z močno in odločno oblastjo, je hotelo sporočilo portala, je mogoče med državljani različnih poklicev in poklicanosti ustvariti harmonijo, ki temelji na pravičnosti, ki gre jasnega pogleda z roko v roki z oblastjo. Ob tem bi mogli pogrešati personifikacijo pravice, a to bi bil le naš pogled. Pogled sporočila portala je drugačen: na Slovenskem vladata revolucionarna oblast in revolucionarna pravičnost. Pravica, dama zavita v senatorsko togo in s prevezanimi očmi, kot je sicer upodabljana v lepih umetnostih, bi motila oblastno normo revolucionarne estetike golote: Pred revolucijo ali, bolje, Revolucijo, smo vsi brez sramu goli in le tako lahko vsi dobri in lepi in svobodni.

Portal kongenialno upodablja republiko delavcev in kmetov, o kateri je v svojem že davno »na varno« pospravljenem delu *Problem naroda pri Slovencih* pisal Dragotin Gustinčič, ki so ga tedaj že davno zapustili vsi tovariši revolucionarji, zapustili pa so ga, povsem zlomljenega, tudi že davno vsi dobri duhovi. Portal je nazorna upodobitev alegorije dobre vladavine socialistične oziroma komunistične republike, vladavine, vzpostavljene na zmagoviti revoluciji. Katarina Mohar, umetnostna zgodovinarica, ki se je v svoji doktorski disertaciji posvetila likovni opremlitvi skupščinske palače, je svoja raziskovanja freske in portala povzela z besedami: »Najobširnejša in najbolj ambiciozna upodobitev slovenske zgodovine v slovenski umetnosti je naslikana v skladu z uradno,

političnim ciljem podrejeno historiografijo. Izpostavljeni so motivi novejšje zgodovine, zlasti NOB, ki je upodoben kot prelom, ob katerem je po stoletjih neprekinjenega boja zatirani narod naposled uresničil svoja prizadevanja, zaživel v svobodi in postal gospodar svoje prihodnosti. Tako kot na portalu so Slovenci tudi na freski upodobljeni kot enotna, nediferencirana, vztrajno proti cilju pomikajoča se množica. [...] Portretov političnih likov je malo, pomembni dogodki pa so upodobljeni z vidika njihovega učinka na ljudstvo, ki je tako še dodatno poudarjeno kot nosilec družbenih sprememb.«

Če bi iskali zgodnejših zgledov in najodličnejših vzporednic s fresko in portalom, našli bi jih pri *Alegoriji dobre vladavine* Ambrogia Lorenzettija iz zgodnjega 14. stoletja, naslikane v Palazzo publico v Sieni. A vzporednice bi lahko potegnili le do polovice. Lorenzetti je *Alegoriji dobre vladavine* nasproti postavil namreč *Alegorijo slabe vladavine*, ki so si jo imeli v opomin in opozorilo pred očmi tudi držati sienski oblastniki. Da bi dali sebi in svojemu ljudstvu naslikati alegorijo svoje slabe vladavine, je komunističnim oblastnikom vendarle manjkalo, naj tvegamo to trditev, samozavesti, vere vase in v svojo vladavino oziroma se je alegorija slabe komunistične vladavine s svojo despotsko grozovitostjo in tiransko pošastnostjo upirala tako naročniku kot umetniku. Komunistični *Tyrannides* do danes ni dobil svoje umetniške likovne upodobitve. Dobil bo svojo gledališko, dramatično upodobitev, kot bomo še videli.

Freska *Zgodovina Slovencev* in portal skupščinske palače sta, skratka, kongenialno povzemala slovensko zgodovinsko pripoved komunistične oblasti, kakršna je bila kot v skalo zapisana v šolske učbenike in šolske in študijske kurikulumne in s tem v slovenski spominski diskurz. Tako je bilo na eni, notranji strani. Na drugi, frontalni strani pa je povzemala pripoved o dobri vladi v republiki delavcev in kmetov, skrbni skrbnici zgodovinskih dosežkov, dosežene svobode in gospodarice narodove prihodnosti. Slovenski komunistični spominski diskurz in slovenski komunistični nacionalni diskurz sta v obeh umetniških delih zlita eden z drugim.

Vrnimo se sedaj na trg. Pred skupščinsko palačo naj se je razpiral Trg revolucije in nanj naj je bil postavljen Spomenik revolucije. Natečaj za spomenik je bil razpisan že leta 1961, nanj je prišlo devetintrideset predlogov s povsod iz komunistične Jugoslavije, izbran pa je bil predlog pod šifro *Forum*, ki sta ga predložila kipar Drago Tršar in arhitekt Vladimir Braco Mušič. Izbran je bil predlog druge nagrade, prve nagrade natečajna komisija, sestavljena večinoma iz revolucionarjev, namreč ni podelila, saj je prav noben izmed predlogov

ni zares prepričal. Čez tri leta je bila Tršarjeva plastika že pripravljena za vlivanje v bron, spomenik naj bi namreč postavili ob dvajseti obletnici zmage revolucije, a so gospodarske težave in finančne stiske, ki so udarile socialistično republiko, to preprečile. Spomenik je bil torej postavljen šele deset let kasneje, odkrit je bil 10. maja 1975 in do danes ostaja ena največjih bronastih plastik na Slovenskem. Njegove dimenzije so velikanske, v višino meri namreč enajst metrov, v širino šestnajst, tehta devetnajst ton, skupaj s podstavkom in ploščadjo se njegova višina enači s širino. In vendar deluje majhno, subtilno, celo intimistično. Njegov avtor, Drago Tršar, ga je »intimno«, kot se je izrazil, imenoval *Drevo življenja*. Tako na eni strani, obenem pa ga je, na drugi strani, pomensko povsem zavezal željam naročnika, tj. komunistične oblasti.

Bistvo mojega spomenika je kontinuiteta revolucionarnega gibanja in dela slovenskega ljudstva, povezanega prek revolucije z današnjim časom. To predvojno revolucionarno delo je zajeto v levem krilu skulpture, kjer so figure bolj organizirane mirne in urejene [...]. Drugi del spomenika je nad tem delom zgoraj in predstavlja borbeni del revolucije. Tu sem poskušal zajeti vse kipenje, željo, stremljenje in zagnanost proti svetlobi, svobodi [...]. V središču obeh [...] pa je poudarjena množičnost – glava do glave.

In eden slovenski časnikov je ob odkritju spomenika podal naslednjo njegovo ikonološko razlago.

Leva stran prikazuje usodo naroda skozi njegovo trpko zgodovino zatiranja. To nakazuje zgornja vodoravnica, iz katere se dvigajo le posamezne glave upornikov in izstopajoče konture nekaterih pomembnejših dogodkov.

Vendar ta leta niso bila izgubljena. Vedno močnejši lok kaže narast nacionalne substance, ki postaja vedno silnejša. In nato sledi veliki trenutek – eruptivni izbruh revolucije, ki vse horizontale narodove ponižnosti in boguvdanosti prelomi v vertikale, ki se navzgor širijo in z dvignjenimi konicami nakazujejo skoraj genetično občuteno rast naroda, njegovo uporno dviganje iz anonimnosti krivične zgodovine in njegovo sproščeno voljo po revolucionarni izpolnitvi svojih naravnih pravic.

Ob spomenik sta na njegovo levo stran postavljena še dva arhitekturna elementa, namreč *patera*, skleda iz brona, v kateri naj je gorela plamenica revolucije, in pa kuboid iz marmorja, svojevrstni žrtveni oltar revolucije, na katerem sta na čelni in hrbtni strani z bronastimi črkami izpisana citata iz slovenske ustave iz leta 1974.

V ustavo smo zapisali

da so delavci, kmetje in delovna inteligenca ter vsi napredni ljudje Slovenije, združeni v vseljidsko organizacijo Osvobodilne fronte s komunistično partijo na čelu s svojim bojem v narodnoosvobodilni vojni in socialistični revoluciji zrušili stari družbeni red, ki je temeljil na izkoriščanju, političnem zatiranju in nacionalni neenakopravnosti in začeli ustvarjati družbo, v kateri bosta človek in njegovo delo osvobodjena izkoriščanja in samovolje in v kateri bodo ustvarjeni pogoji za svoboden in vsestranski razvoj slovenskega naroda.

Tako pravi napis na strani oltarja, obrnjenem proti trgu, napis na strani, obrnjeni v gaj za spomenikom, pa pravi tako.

V ustavo smo zapisali

da je slovenski narod v svojem narodnoosvobodilnem boju in socialistični revoluciji neločljivo povezan z drugimi narodi in narodnostmi Jugoslavije z zmago nad silami fašistične agresije in notranje reakcije prvič v zgodovini po tisočletnem zatiranju ustvaril svojo lastno državo, ki temelji na njegovi suverenosti in na oblasti ter samoupravljanju delavskega razreda in vseh delovnih ljudi in ki je v sestavi Zvezne države socialistične federativne republike Jugoslavije kot državne skupnosti prostovoljno združenih narodov in narodnosti.

Leta 1981 so lučaj stran v desno (gledano z očišča spomenika) oziroma v levo (gledano z očišča s trga) Spomeniku revolucije dodali še spomenik avtorju teh ustavnih vrstic, Edvardu Kardelju, ki je umrl dve leti predtem. Tudi ta bronasta plastika je delo Draga Tršarja. Tudi ta je izvrstno delo, delo spominja, hoté ali nehoté, na delo Augusta Rodina *Les Bourgeois de Calais*. Gre za skupino ljudi, revolucionarjev-komunistov, ki heroično stopajo iz gozda

preteklosti naprej na svetlo prazno čistino sedanjosti – za spomenikom je manjši gaj, pred njimi se odpira na široko prazno svetlo polje ploščadi trga –, v kateri so, kot je pisalo v ustavi, »ustvarjeni pogoji za svoboden in vsestranski razvoj slovenskega naroda«. Iz skupine sicer brezimnih, a ne brezobličnih herojskih figur izstopa v prvem koraku Edvard Kardelj, edina figura, ki jo je mogoče prepoznati: revolucija ne pokopava svojih mrtvih, bi se lahko glasilo sporočilo spomenika, ne konča se nikoli, nikoli se ne sme končati, revolucija temelji na svojih herojih in svojih žrtvah ali, bolje, žrtvovanjih iz včeraj v danes za jutri.

Opazovalcu se na Trgu revolucije razpira torej svojstvena apoteoza komunističnega slovenskega nacionalnega diskurza, naslikana na krvavordeče nebo revolucionarne oblasti. A nebo kot da je moralo biti dodatno podprto s svojevrstnimi kontreforti, podpornimi stebri, kakršne sicer poznamo z zunajjih strani gotških katedral. Trg revolucije namreč v njegovem zunanjem obroču bližnje okolice podpira pet spomenikov, posvečenih slovenskemu partizanskemu boju. Na desni strani skupščinske palače je grobnica narodnih herojev, delo akademskega kiparja Zdenka Kalina in arhitekta Eda Mihevca, postavljena leta 1949. Gre za kamnit sarkofag z bronastima reliefoma s prizori izmučenih partizanov, vseh preizkušenih v bojih, na gornjem robu sarkofaga se vijejo verzi Otona Župančiča.

Domovina je ena nam vsem dodeljena, in eno življenje in ena smrt.
/ Svobodi udani za borbo smo zbrani, in kaj je življenje in kaj je smrt? / Bodočnost je vera, kdor zanjo umira, se vzdigne v življenje, ko pade v smrt.

Prva vrstica se bo več kot šestdeset let kasneje ponovila na spomeniku žrtev vseh vojn, postavljenem na ljubljanskem Kongresnem trgu, a naj se ob tem plastičnem spevu slovenske žalne liturgije iz 20. stoletja v 21. stoletju ustavimo nekoliko kasneje.

V Rožni dolini stoji nato kip talcem, torzo mladega moža, ki brez strahu uporno razgalja junaške prsi, delo kiparja Ivana Štreklja in arhitekta Nikolaja Bežka, postavljen leta 1952, in na njem napis.

Kdor mimo greš[,] / ne toži[,] nisem mrtev[,] / v vsem[,] kar živiš[,] / kar prost zdaj smeš[,] / za rod gradiš[,] / sem jaz[,] je moja žrtev.

Topovski strel čez mesto stoji nadalje kip Majdi Vrhovnik, mladi komunistki, ki jo je le nekaj dni pred svobodo, v začetku maja 1945, do smrti mučil celovski gestapo. Njenega groba niso nikoli našli, takoj je bila razglašena za narodno heroinjo, kip ji je 1961 ustvaril kipar Stojan Batič. In strel ostrostrelca stran, na ploščadi med vladno palačo in Trgom revolucije, stoji 1974. postavljen kip Borisa Kidriča, delo kiparja Zdenka Karlina in arhitekta Borisa Kobeta. Bronasti kip v nadnaravni velikosti, v višino meri štiri metre, imponira s svojo gromko pojavnostjo. Velikanska figura s pestmi v bokih gromkega krika strmi v daljavo, krik groze v grozi groze. Boris Kidrič je bil ena osrednjih osebnosti slovenskih komunistov in osrednja osebnost slovenskega partizanskega gibanja.

In le strel s samostrelom čez Trg revolucije stoji slednjič spomenik partizanskemu poveljniku Francu Rozmanu - Stanetu, tudi narodnemu heroju, delo kiparja Janeza Pirnata in arhitekta Vladimirja Braca Mušiča. Drzno pozno-modernistično skulpturo sestavljajo tri granitne plošče, ki jih nosijo kovinski nosilci, na njih so upodobljeni (i) relief izmučenih partizanov, (ii) relief herojskih partizanskih komandantov in (iii) zmaga, ki se dviga iz sanj speče partizanke. Odkrit je bil spomenik 9. maja 1975, ob trideseti obletnici zmage v drugi svetovni vojni ter v državljanski vojni in revoluciji.

Trg revolucije in nad njim razpeto nebo revolucije z apoteozo komunističnega revolucionarnega nacionalnega diskurza kot da je torej potreboval zunanjo diskurzivno oporo, spominsko legitimacijo, ki mu jo je dajal partizanski narodnoosvobodilni boj in ki se ga v spominu »mesta heroj« – tako se je namreč v letih po vojni poimenovalo mesto Ljubljana – ohranja z omenjenimi spomeniki prvega reda, pa tudi s številnimi drugimi spominskimi obeležji, razpršenimi po mestu, postavljenimi v spomin partizanskemu uporništvu in uporništvu Osvobodilne fronte. S takšnimi obeležji je bil sicer in ostaja do danes spominsko na gosto označen ves slovenski prostor. Če se vrnemo k naši primerjavi z gotskimi katedralami, videti jih je kot sklepnike stropa gotske katedrale, sklepnike katedrale slovenskega upornišstva in v njem junaštva do žrtve lastnega življenja. Naj izmed zares mnogih primerov omenimo le tri, preproste, odlične, pretresljive. Na enem izmed portalov Rdeče hiše na Poljanski cesti v Ljubljani je skromno, subtilno marmornato obeležje z dvanajstimi imeni žrtev NOB. Na njem stoji napis.

Vklesana v kamen trajnega spomina / imena vaša so za ves naš rod[,] / ki ve[,] da žrtev sila je edina[,] / ki narodom odpre v svobodo pot.

In v skromen gaj pred železniško postajo na Jesenicah je postavljen Spomenik NOB, delo kiparja Borisa Kalina in arhitekta Edvarda Ravnikarja iz leta 1960. V odprt pentagon iz kamna so v njegovo notranjost umeščeni bronasti reliefni prizori partizanske borbe in žrtvovanj, prvi prizor slavi delavsko upornišvo še iz časa pred vojno. Desno stranico pentagona, redkega primera sublimnega modernističnega minimalizma na Slovenskem, zaključuje obelisk, na katerem stoji zaobljuba spominu.

Vas, / ki z žrtvami / ste zaježili / uničujoči plaz[, / nikoli[, / dokler / ljudstvo / bo živelo[, / ne zagrne / s pozabo / čas.

In v majhni vasi Sveti Duh, vasi na Sorškem polju, tam blizu Škofje Loke, je spomenik padlim partizanom, rodom iz vasi in sosednjih vasi, njihova imena so napisana na preprostem, minimalističnem, marmornatem stebru v štirih kote, dobra dva metra visokem in dvakrat prelomljenem, ob stebru je postavljen manjši kuboid iz istega marmorja in na njem stoji verz.

Junaku umreti ni mogoče, / v narodu je večno živ, / naj žena, sestra, sin mu joče, / kot mož je padel neumrljiv.

Tovrstna spominska obeležja, redoma pospremljena s stih, so raztresena po vsem slovenskem prostoru, menda ga ni ne mesta, ne trga, ne ulice, ne vasi, ne jase, kjer bi takšne spomenike morali pogrešati. Kraji spomina so, v katerih se, enako kot to velja za Spomenik revolucije, materialnost spomina, tj. spomin na heroje upora, prekriva z njegovo metaforičnostjo, tj. s spominskim herojskim narodnim narativom upora, oboje je posvečeno revoluciji.

A raztreseni so po Slovenskem tudi vse drugačni spomeniki, ki jih na praznik revolucije ni bilo videti, a so bili – in ostajajo – vsepovsod in vseprisotni, kakor da je ni pedi slovenske zemlje, kamor bi človek ne zasadil lopate in jih ne našel, so kot da brez števila in mrtvoživo živijo v slovenskem spominu, namreč grobišča žrtev-nasprotnikov revolucije ali pa le nesluteno nesrečnih žrtev, do kraja tragično izgubljenih v času. Bili so in ostajajo grozljiv krik v lažnivo sprenevedavem molku in s tem ne le v njihovo nebo vpijoča kot da neminljiva revolucionarna krutost. Neizprosna brutalnost revolucije – naj še enkrat potegnemo vzporednico z gotško katedralo – je bila z enajstimi zidovi zazidana v kripto katedrale revolucije. In vendar je kričala do neba in, natančneje, obzirneje do žrtev revolucije, krščanskih nebes. Tako je bilo tudi v omenjeni vasi Sveti Duh ob tistem spomeniku z verzom

»Junaku umreti ni mogoče, / v narodu je večno živ« vsakokrat ob dnevu mrtvih oziroma na praznik vseh svetih, tj. 1. novembra. Tedaj se je na glas spominjalo padlih partizanov. Spominjalo se jih je z otroškim in moškim pevskim zborom, partijskim govorcem in deklamiranjem partizanskih pesmi oziroma pesmi, ki so jih na partizansko temo napisali šoloobvezni otroci. A po tistem se je spominjalo tudi vseh drugih padlih tam okoli v tistih vojnih letih. Okolica vasi, gozdovi okoli Škofje Loke in pod Crngrobom, so posejani z nepokopanimi mrtveci. Srečevala sta se tedaj ob tistem spomeniku, dvakrat prelomljenem, dva spomina torej, in dva naroda, kot bomo še spet in spet videli.

In tako je bilo tudi ob odprtju Spomenika revolucije, 10. maja 1975.

Bila je to sobota, praznovanje se je sicer začelo že dan prej, ko je bil odkrit že omenjeni spomenik komandantu Stanetu in je zvečer po hribih, gričih in vršacih širom dežele zagorelo tisoče kresov. Praznovanje v soboto je teklo na zvokih promenadnih koncertov partizanskih pesmi z opernimi solisti in odmevih narodnozabavne glasbe, ob branju partizanskih pesmi v interpretacijah dramskih igralcev, na filmskih projekcijah slovenskih partizanskih klasikov *Dolina miru*, *Peta zaseda*, *Balada o trobenti in oblaku*, *Ne joči*, *Peter* in drugih in filmske novitete *Čudoviti prah* Milana Ljubića, prikazana sta bila tudi filmska dokumentarca *Jugoslavija danes* in *Film o Titu*. Vsebinsko praznovanja praznika revolucije je torej dajalo spominjanje na partizanski boj in sicer partizanščino in med njima je bil potegnjena praznično slavnostni, nekako festivalni enačaj. In vendar partizanski boj in revolucija nista bila ne eno ne eno in isto, kot vemo, in kar so tudi tedaj vedeli vsi, ki so kaj vedeli oziroma le kaj želeli vedeti.

Vitomil Zupan, pesnik, pisatelj, dramatik, scenarist, ikonična figura slovenskega partizanstva, nato pa komunistični zavrženec, na tla pobiti junak, a do danes galjotska figura slovenske literarne besede, je nekaj let prej, septembra 1970, v pismu Edvardu Kocbeku pisal: »Res je, da sem spravil v partizane najmanj kakšnih 150 ljudi iz tki. levih sokolskih vrst. A ti bi se prijel za glavo, kako preprosta je bila prepričevalna metoda (narodno-osvobodilna, antiklerikalna in roza antikapitalistična).« In dodal: »Zgodovina je zanje [tj. komuniste] nekaj izmišljenega.« In ker je bilo tako, je bilo tako lahko spomin na partizanski boj in sicer na partizanščino splesti ali, prej, vpreči v spominski revolucionarni nacionalni diskurz slovenske komunistične vrhuške.

Na revolucijo, kot si jo je v svojem prisiljenem, kot bomo še videli, prazničnem razpoloženju tiste spominske festivalske sobote želela pričarati komunistična

oblast, sta na praznovanju spomnila zares le vrhunca praznovanja, ki pa sta oba zadobila fellinijevske surrealistične poteze. Prvi vrhunec je bilo petje *Internacionala* iz tisočih grl združenih pevskih zborov vse dežele, pred katerimi sta stala dva – dva – dirigenta, Pavle Brzulja, kapelnik ljubljanskega vojaškega orkestra, in Franc Hriberšek, kapelnik policijskega – nobeden izmed njiju ni bil zborovodja –, ki pa nista bila obrnjena k pevcem, temveč k poslušalcem, množici kot da brez števila, zbrani na Trgu revolucije, ki naj je k petju *Internacionala* hoté ali nehoté pritegnila. In tudi je.

In drugi vrhunec je bilo odkritje Spomenika revolucije. A tedaj na obrazih slavlencev v prvih vrstah, revolucionarjev in komunističnih oblastnikov, nista bila izrisana – kot bi sicer brez vseh skrbi ob cigareti v odmoru med delom sredi tistih jovialnih sedemdesetih let pričakovali oziroma kot nam ne kažejo črno bele fotografije s slovesnosti – ponos nad dosežki revolucije in pogum v socialistični sedanjosti in samozavest lice na lice s komunistično prihodnostjo, kot jih oznanjata napol lorenzettijevska portal in freska *Zgodovina Slovencev* palače Ljudske skupščine, temveč so se na njihovih obrazih izrisovali mrk in mrak in mrgod in mrzel. In stali so v zadregi.

Zakaj je moralo biti tako?

Zgodaj spomladi 1975. je v Trstu izšla knjižica z naslovom *Edvard Kocbek – Pričevalec našega časa*, ki sta jo ob pesnikovem jubileju uredila in mu jo podarila pisatelj Boris Pahor in Alojz Rebula: »Edvardu Kocbeku, / ki je skozi viharjni vek / z mislijo svetovljana / in z žarom poeta / razbiral znamenja na nebu Slovenije / od Kristusa do Marxa / in jih tomlačil / v sijaju besede / za prihodnost resnice, pravice in svobode / ob njegovi sedemdesetletnici / poklanjata / avtorja,« se je glasilo njuno posvetilo. Knjižico je izdala založba Zaliv v zbirki Kosovelova knjižnica in se je v slovensko kulturno zgodovino zapisala kot *Sinja knjiga*, ima namreč sinjemodre platnice. Sinjemodri so, sta nemara menila Pahor in Rebula, horizonti, h katerim že kaže jubilarinov opus, tj. horizonti resnice, pravice in svobode, kot lahko sodimo ob prebiranju osemnajstih krajših esejev, ki sta jih urednika posvetila različnim temam in vidikom Kocbekovega ustvarjanja ter njegovega bivanja in nehanja.

In esejem je dodan Pahorjev intervju s Kocbekom, v katerem nekdANJI sopotnik slovenskih komunistov obširno spregovori o svoji poti z njimi in nato o svojem razhodu z njimi: »Komunisti so potrebovali mene, jaz pa sem potreboval nje. Najbrž je bilo moje partizansko življenje kljub strahu in obupu srečno,« je

stavek iz intervjuja, ki gotovo najbolje povzema Kocbekova razmišljanja, vsa potopljena v neskončno razočaranje nad nekdanjimi tovariši, nad komunisti, nad tovarišijo, nad njihovo, pa tudi njegovo revolucijo. Objava intervjuja je visoko dvignila valove ne le v Tržaškem zalivu na zahod – o njem je pisal osrednji nemški časnik *Frankfurter Allgemeine Zeitung* in Heinrich Böll, nemški nobelovec, je opozoril na Kocbekovo usodo in še enkrat se je zavzel zanj –, temveč tudi na vzhod, v komunistični Sloveniji.

V letu njegovega jubileja je bilo za Kocbekom, enem najboljših slovenskih pesnikov in sicer enem najžlahtnejših peres slovenskega jezika, že skoraj četrto stoletja politične, umetniške in tudi povsem osebne osame. Enega ustanoviteljev OF, katoličana, krščanskega socialista, enega izmed udeležencev 2. zasedanja AVNOJ-a, visokega funkcionarja medvojne partizanske in ministra povojne jugoslovanske komunistične oblasti in naposled podpredsednika t. i. prezidija Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije so v začetku petdesetih let odstavili z vseh njegovih funkcij, upokojili, osamili in nanj spustili tajno policijo. »Kdo je Kocbek?«, je na pragu Kocbekovega zemeljskega pekla v besu kričal Brodar-Sperans. »Jaz sem, Slovenec, Tvoj tovariš, Tvoj brat, križani!«, mu je skozi desetletja, ki so sledila, s svojim pesniškim in dnevniškim opusom napol na kolenih napol vzravnano odgovarjal Kocbek.

V usodno breme je bilo tedaj Kocbeku že prav vse, kar je ali rekel, ali vprašal, ali napisal, ali bil, ali hotel biti, tudi zbirka partizanskih novel *Strah in pogum* iz 1951 in partizanski dnevnik *Tovarišija* iz 1949., ki bosta skupaj z dnevnikom *Listina*, izdanim 1967., kraja spomina na slovenska partizanska leta. Padcu v letu 1952 so sledila leta osame, a na predvečer praznovanja spomina na revolucijo, ob praznovanju svoje sedemdesetletnice, Kocbek spet dvigne svoj glas, samozavestneje in mogočnejše kot kadar koli prej. V pesmi *Žerjavica*, osebni izpovedi jubilanta, objavljeni 1974 v istoimenskem ciklu pesmi, pravi Kocbek takole.

Venem tako, da plahutam. / Moj ogenj je dogorel do žerjavice.
Zdaj piha veter nad minulim požarom / in od časa do časa sune
vanj. / Žerjavica zatli z vročim pišem / in zamiglja, potem pa krot-
ko zamiži in še komaj diha, še vedno me uboga, to moje, do kraja
použito srce / in počasi sope.

Snovno sem izgorel do tal, / zdaj le še tlim v zemljo, / zgruden v
sijajno talino, / ognjeno drhteče in minevajoče / se pomikam skozi

prelive / skozi zeleno na rdeče in sinje, / strašno barvno okno, / naj
njim nežna zarja. / Še nikoli nisem bil / tako lep vulkan.

Na firmamentu takšnega razumevanja samega sebe – »Žerjavica zatli z vročim pišem / in zamiglja, potem pa krotko zamiži / in še komaj diha« – je pesnik v intervjuju v *Sinji knjigi* spregovoril o »temni strani meseca«, kot je naslov eni njegovi novel iz zbirke *Strah in pogum*, namreč o povojnih pobojih, »pokolu domobrancev«, kot je vprašanje zastavil Boris Pahor.

Na Pahorjevo vprašanje »Kaj bi bilo po tvojem potrebno storiti glede na nezaslišano usodo domobrancev?« je Edvard Kocbek odgovoril:

Predvsem si jo moramo [tj. usodo domobrancev] vzdigniti iz zanikanja v javno priznanje. Vzdigniti si jo moramo iz potlačene in pohabljenosti zavesti v jasno in pogumno zavest. Odgovorni ljudje nam morajo razložiti, kako je mogla osvobodilna zmaga spočeti tako ostudno bojazen pred nasprotnikom. Povedati nam morajo, kako more odgovornost do zgodovine odvezati od odgovornosti do človeka?

Toda kako naj se približamo demonu uničevalcu, da ne zadijva znova? Edino tako, da mu zatrdimo, da ni nobene veljavne teorije, ki bi pavšalno določala žrtve svetovnozgodovinskega poslanstva in abstraktno razpolagala s smrtjo sočloveka.

Gre torej za javno priznanje krivde, svoje velike krivde. Brez tega dejanja Slovenci ne bomo nikoli stopili v čisto in jasno ozračje prihodnosti.

Krivda, demon, človek, zgodovina, smrt, odgovornost, strah, pohabljenost, laž. – Kocbekove besede so bile menetekel, izpisan na notranjo stran one katedrale komunističnega nacionalnega in oblastnega diskurza. V teh besedah seveda ni šlo le za vprašanje o domobrancih in njihovi usodi. Šlo je za vprašanje o narodu. In šlo je za vprašanje o oblasti.

Usoda v mesecih po vojni pobitih domobrancev dotlej sicer ni bila neznana. Živel je v spominu preživelih in njihovih družin doma in pregnanih oziroma pobeglih vse okrog sveta – t. i. belogardistične emigracije, kot jih je imenovala komunistična oblast –, in živel je v spominu njihovih rabljev in krvnikov,

živela je sicer v spominu na slovensko državljansko vojno. Neznane oziroma le redkim znane pa so bile razsežnosti tega pokola, če uporabimo izraz Borisa Pahorja. Pokol namreč ni zadel le domobrancev, temveč je revolucija svojo koso vihtela na široko. Padali so že česa krivi in ničesar ne krivi ne dolžni, možje, žene, še otroci. Vse to je bilo znano. In vsem je bila znana tudi srhljiva pravičnost, v imenu katere se je vihtela kosa.

Oton Župančič je kmalu po zmagi revolucije, že leta 1945, izdal pesniško zbirko *Zimzelen pod snegom*, ki bo, kot domala vse, kar je napisal, zadobila kanonsko mesto v slovenski književnosti 20. stoletja in s tem postala mera slovenskega nacionalnega diskurza. V njej je tudi pesem z naslovom *Vran*, ki nosi tudi te srhljive stihe.

Kje leži mrtvak / vznak? / Glavo je dal / partizan / mlad, mlad,
mlad, / zdrav zdrav / pal / ustreljen, zaklan / brat, brat / od brato-
vskih rok! / Koliko glav! / Koliko ran / vseokrog! / Kljaj, kljaj, črni
vran! / Oči iz jam! / Čreva na plot! / Krak-krak-krak!

Povzeto je v teh srhljivih, a le na prvi videz groboglobnih črnih stihih – Kljaj, kljaj, črni vran! / Oči iz jam! – vse dogajanje slovenske državljanske vojne. Pesem je sicer nastajala dobro leto prej, konec januarja leta 1944, in osnutki zanje kažejo, ob kako srhljivih spoznanjih slovenske bratomorije in v kakšnih velikanskih mukah liričnega pesnika, ki se mu stvarnost zdaj upira in izmika zdaj premaguje v svoji srhljivi epskosti.

[K]je leži mrtvak / vznak? / Glavo je dal / domobranec, partizan /
[tu domobranec, tam partizan] / mlad, mlad, mlad / zdrav, zdrav,
zdrav, / ta ustreljen, oni zaklan / je pal, / koliko ran, / koliko glav
/ sred poljan? – / Boj je čas: / obed čaka nas / krak krak krak [...]

Kljaj, kljaj, kljaj v oko / kljaj, kljaj, v oko, kljaj, / kljaj, kljaj črni
vran, / oči iz jam! / Čreva na plot! / Na pot, na pot!

[D]omobranec, partizan? – / domobranec? / zdrav, zdrav, zdrav
/ zdrav zdrav / brat, brat, brat / brat / pal. / od bratovskih rok /
koliko ran? / koliko glav / koliko glav / koliko ran / sred poljan?
/ vsenaokrog?

Na pot, na pot? / Boj je končan, / čas je čas, / obed čaka nas.

In v pesmi *Zlato jabolko*, prav tako objavljeni v pesniški zbirki *Zimzelen pod snegom*, nastala pa je dve leti prej, tj. 1943., v času, ko so nasilje okupatorjev, grozovitosti državljanske vojne in oblastna zvijača revolucije prehitevali eno drugo, pa je prerokovan tudi že končni krvavi izkaz tega bratomornega dogajanja, tega »Krak-krak-krak! / Oči iz jam!« in tega »brat / pal. / od bratovskih rok / koliko ran? / koliko glav / koliko glav / koliko ran / sred poljan? / vsenaokrog?«

In še.

Svobode naše jabolko se zlato / nam zakotalilo je v kri in blato, /
in preden spet zasije v čisti slavi, vsi bomo blatni, ah, in vsi krvavi.

V srhu in strahu so bili pisani ti stih. Oton Župančič, ki ga je Josip Vidmar označil za »visokega človeka«, literarni zgodovinar Anton Slodnjak pa je zanj rekel, da je »Kraftmensch«, je prihod partizanov v Ljubljano 9. maja 1945 pričakal v sanatoriju, kot so tedaj hotele govorice, kamor se je sicer zdrav starec dal hospitalizirati v upanju, da se bodo bolniki kosi revolucije lahko najdlje časa izmikali. Na balkon univerze, s katerega je dan zatem nagovoril partizansko vojsko, so ga, akademika, prignali tako, da so mu pokazali partizanovo puškino kopito. In prignali so ga zato, da bi partizanski vojski pokazal ono »jabolko svobode zlate«. In ga je. A svoboda, je dve leti predtem pisal Župančič, ostala bo, o tem ne gre dvomiti, je menil, najdražja svetinja Slovencev, a preden jo spet lahko ponosni dvignejo predse in visoko postavijo medse, zares grdo se bomo vsi, prav vsi, umazali, vsi, prav vsi, bomo oškropljeni od krvi Slovenca, brata. In tako se je tudi zgodilo.

Pesnik se svojemu deležu pri tem ni izmikal, tudi ga ni tajil, a nanj je klical še več krvi. Takole kliče v svoji, prav tako ikonični pesmi *Veš poet svoj dolg?*, nastali konec leta 1941 in prvič objavljeni anonimno, čeravno so menda vsi vedeli, čigava je, v ilegalnem glasilu OF z naslovom *Slovenski zbornik 1942*.

Veš poet, svoj dolg? / Nimaš več besed? / Kaj zagrinjaš se v molk?
/ Vrzi pesem v svet, / pesem za današnjo rabo: / vsi jo bomo pov-
zeli za tabo. / Vem, o vem svoj dolg / ... / boga gmajna, le vkup, /
le vkup, le vkup z menoj, / staro pravdo v mrak tulimo, / ... / Še bo
kdaj pomlad, / še bo napočil zor; / takrat volčji zbor / pojde lovce
klat / plani čez Savo, plavaj čez Dravo – / zob za zob in glavo za
glavo!

– »zob za zob in glavo za glavo!« – Oton Župančič do danes ostaja eno največji imen slovenskega pesništva in ena izmed korifej slovenskega nacionalnega diskurza, tak, kot bi gotovo vsaj potihem dejal sam, »ob kakršnih narod nanovo izmeri svoja bistvena vprašanja«. Mero je s svojimi verzi »zob za zob in glavo za glavo!« pesnik res dal svojemu narodu: »zob za zob in glavo za glavo,« to je zimzelen pod snegom, to zimzeleno pravilo življenja na življenje in smrt.

– »zob za zob in glavo za glavo!« – Da je Oton Župančič sam zase v krogu sebi najbližjih menil, kot je vedela leta kasneje povedati njegova soproga, da je ta misel pesnika nevredna, a da v časih, kakršni pač so, tj. v časih slovenske bratomorije, drugače ne more, je le opomba pod črto. Pesem je bila namreč postavljena v enega izmed stranskih oltarjev katedrale slovenskega komunističnega nacionalnega diskurza, kjer ostaja do danes. Pesem je, piše v svoji antologiji partizanske lirike z naslovom *Kako misliti partizansko umetnost?* Miklavž Komelj, »izraz popolne pesniške in svetovne idejne zavezanosti določenim zgodovinskim trenutkom in potrebam«, zavezanosti, kakršno so pred Župančičem bili izpričali, še piše Komelj, že le še Trubar, Prešeren in Cankar. A ob osebnih mukah in umetniških dilemah pesnika opominjajo besede Miklavža Komelja – njegove besede so preprost šolski primer poznega izraza slovenskega nacionalnega diskurza uporništva – najprej na to, kako ne misliti umetnosti. Komeljeve besede so tista druga solza, o kateri je češki pisatelj Milan Kundera ob neki priliki zapisal, da se človeku utrne, ko spozna, da se je prva solza že posušila. Druga solza je solza sentimentalnosti brez misli nad prej potočenimi prvimi solzami iz nezamisljivega trpljenja.

Edvard Kocbek je bil skoz in skoz človek prve solze, tudi leta 1975. In zato je moral biti njegov intervju v *Sinji knjigi* na predvečer spomina na zmago revolucije tolikšno nezaslišano izgovorjeno. Prvič se je zgodilo, da se je oblastnemu zdaj zamolčevanju zdaj zanikovanju revolucionarnega pokola postavila nasproti zahteva po priznanju pokola, zahteva, da se prevzameta odgovornost in krivda zanj, zahteva, da se prizna, da zimzeleno pravilo življenja »zob za zob in glavo za glavo« vselej pomeni smrt, da se pripozna, da je nevredno človeka in da nase vleče krivdo. Zahtevo je izrekel sopotnik revolucionarjev, vseh krvavih, človek, ki je imel pri revoluciji in njeni krutosti tudi svoj priznani nepriznani delež. V očeh revolucionarjev in komunističnih oblastnikov, ki so želeli še enkrat praznovati svojo zmago, je takšna zahteva morala biti nezaslišana.

Kocbekova beseda je bila *affront*. V očitni zadregi zamolčevani grozoviti revolucionarni oblastni ukrep, kar so poveljni poboji bili, je postala jasno in javno razglašena grozovita krivda oblasti v še večjo očitno oblastno zadrego. Vulkan se je stresel in razpršil je iz sebe žerjavico, da je razpokalo nebo revolucionarne katedrale nad Trgom revolucije in Spomenikom revolucije še preden sta bila trg in spomenik odprta oziroma odkrita. In razpokal je tedaj slovenski nacionalni diskurz revolucionarjev in komunistov. Potlej so ga lahko v svoji groteskni resnosti zares mogli zagovarjati le še politično in sicer slepi in slabovidni in plačanci.

Nekako tako je bilo tedaj tudi s slavlenci, revolucionarji, komunisti ali, natančneje, komunistično oblastno vrhuško na predvečer njihovega praznika. Toda, kaj naj pa bi? Izbrali so taktiko bega naprej. Na dan pred slavljem, torej 9. maja 1975, so izšli *Naši razgledi – Štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in družbena vprašanja*, tedaj osrednje ljubljansko glasilo znanstvenikov in kulturnikov, ki so si bili blizu s komunistično oblastjo. Številka glasila je bila posvečena NOB, objavljeni so bili v njej članki o značaju in pomenu NOB v republikah in pokrajinah tedanje Jugoslavije, objavljena sta bila tudi razprava o partizanski risbi in še nekaj drugih priložnostnih zapisov. Uvodnik je napisal Metod Mikuž, tedaj profesor za polpreteklo zgodovino, kot se je menda rad izrazil na svojih predavanjih – prvi in menda prav edini svoje vrste na svetu –, na Oddelku za zgodovino Univerze v Ljubljani, v katerem je podal svoj pogled na stanje stvari njegovega sveta. Njegov pogled ali, bolje, njegova ocena bi na dan pred praznikom revolucije ne mogla biti bolj priložnostna: fašizem in »fašizem«, je trdil, še nista premagana, boj še traja, vse bolj in bolj silovit je, zdaj zdaj revolucija spet dobi svoj zalet, zdaj zdaj spet uspe.

Dejstvo je, da je fašizem in »fašizem« (lahko bi ga imenovali tudi drugače, imperializem in neokolonializem) temeljno nasprotje svetu brez strahu in tiranije in dejstvo je, da ta velika antagonija obstaja že kar se je začel človeški rod zavedati. [...]

Danes je to vprašanje [tj. vprašanje antagonizma oziroma neravnotežja med fašistično-»fašističnim« svetom in svetom, postavljenim na revoluciji in NOB] vsaj za zdaj rešeno. Tako ostaja še vedno upanje, da se hladna vojna ne more spremeniti v vročo, pa naj trenutno še tako kaže nanjo.

Če so se nekoč veliki trije [tj. ZDA, Velika Britanija, ZSSR] in fašistični blok bali ljudskih množic, saj bile med vojno oborožene, je fašizem in »fašizem« še vedno v velikem strahu, in to pred zmerom večjo enotnostjo teh ljudskih množic v čedalje večjem boju za svet brez strahu in tiranije.

S svojimi besedami o svetu brez strahu in tiranije se je zgodovinar najbrž želel navezati na besedilo Atlantske listine iz leta 1941, s katero sta ameriški predsednik Franklin D. Roosevelt in britanski premier Winston Churchill sklenila zaveznitvo svojih držav v boju zoper fašizem oziroma nacistično tiranijo, kot je pisalo v Listini, in podala oris sveta po zmagi v tem boju, tj. sveta miru v svobodi brez strahu in pomanjkanja, »in freedom from fear and want.« Dobrih trideset let kasneje sta, navkljub svoji slavni zmagi, v zgodovinarjevih očeh ostajala »fašista« in med fašizmom in »fašizmom« je zgodovinar potegnil svoj praznični polpretekli enačaj.

Izostal pa je v tisti praznični številki *Naših razgledov* članek o slovenskem NOB, slovenskem partizanstvu. Namesto njega je uredništvo ponatisnilo Kocbekov intervju iz *Sinje knjige* – »ker sodi, da je prav, če so naši bralci neposredno in natančno seznanjeni s stališči Edvarda Kocbeka, kot jih razlaga in zagovarja danes!« –, in vnaprej repete ga je garniralo z uvodnim komentarjem, lepljenko sklepov oblastniških sredin in govorov komunističnih oblastnikov in zaključnim *Namesto epiloga*. Slednje je bilo pismo Toneta Fajfarja, Kocbekovega sopotnika, prav tako krščanskega socialista, ki je Kocbeku odsvetoval objavo intervjuja in ga opozoril pred posledicami, ki bodo, je pisal, takšne ali drugačne, »– ampak posledice bodo«.

Pismo je bilo zasebno, a objavljenega ga Kocbek – in enako bralci svojih *Naših razgledov* – ni mogel brati drugače kot odkrito grožnjo komunistične oblasti, »– ampak posledice bodo«. V njenih očeh se je Kocbek pač izneveril njeni resnici. Uredniški uvodnik k njegovemu intervjuju nosi naslov *Gre za resnico*. Resnica, kot so jo videli slovenski komunistični oblastniki, pa je bila naslednja.

V nekem pamfletu, ki je zagledal luč sveta v tržaškem Zalivu, pa je zapisano, da bi se moralo naše revolucionarno vodstvo opravičiti pred belogardistično emigracijo, ker smo uničevali fašistične izdajalce v času okupacije, v očiščevalnih akcijah naših varnostnikov v boju z banditizmom [...] Seveda tako ne bomo ravnali niti mi, ki smo stopili v jesen svojega življenja, niti mladi rod, ki prevzema zastavo naše revolucije, ker bi to pomenilo razorožiti naše ljudstvo.

Srhljivost teh vrstic je morala biti neznosna. »Očiščevalne akcije« je bila namreč šifra za grozodejstva onkraj moči človeške predstave, »varnostniki« šifra za rablje revolucije znotraj skrajnega človeškega zla, »fašistični izdajalci« šifra za vse nasprotnike revolucije, »mladi rod« šifra za nič, saj leta 1975 menda res nihče več ni zares prevzemal »zastave naše revolucije«. Nič, kar je trdilo besedilo *Gre za resnico*, ni bilo res. A saj ni šlo za to, da bi bilo kaj res. Šlo je za resnico, oblastno resnico, oziroma, natančneje, oblastni diskurz o oblastni resnici. Šlo je za to, da se ga še enkrat obrani in še naprej vzdržuje v polpreteklem času z videzom neskončnosti. In še, *apropos* »sovražna gonja zoper našo socialistično samoupravno stvarnost,« kot je pisalo, tj. mnoge raznolike kritike jugoslovanskega ustavnega oziroma političnega reda, predvsem pa gospodarskega reda, ki je tudi že začel cel razpadati.

Pri tem je močno aktivna belogardistična emigracija, ki išče pri nas odzive na svoja gesla bodisi o političnem pluralizmu ali o slovenski spravi, to je spravi z belogardisti. Temelj za to »spravo« naj bi bila obsodba politike komunistov med narodnoosvobodilno vojno in izenačevanje borcev za osvoboditev z narodnimi izdajalci. Govore o žrtvah nasilja in zakrivajo dejstvo, da so eni padli za ohranitev in osvoboditev naroda, drugi kot narodni izdajalci. [...] Radi bi zmanjšali zasluge partije za združitev vseh sil v slovenskem narodu, ki je bil tedaj razkosan, za njihovo usmeritev v boj za jasne družbene smotre.

»Naša revolucija utira nova pota in s sebi lastnimi demokratičnimi in humanimi rešitvami vznemirja svet ter ruši obstoječe neenakopravne odnose med ljudmi, državami in narodi,« je še stalo v uvodniku z naslovom *Gre za resnico*.

Res pa je bilo tako, da tedaj revolucija slovenskih komunistov ne na ravni diskurza ne sicer ni utirala prav nobenih novih potov več, rušila ni nič več drugega ali drugačnega, kot le še sebe, in sveta ni vznemirjala z ničimer drugim nič več, kot le še s svojimi stranpotmi, prehojenimi že večkrat.

In vendar je šlo za resnico, tj. komunistično resnico, za komunistični nacionalni diskurz, ki pa je tedaj že ves razpadal v vsej svoji neprepričljivosti, kakor je že prepričljivo razpadala vsa živeta komunistična stvarnost. Razkorak med neprepričljivostjo diskurza in prepričljivostjo stvarnosti je bil čedalje manjši, ni ga bilo mogoče več tajiti, kakor tudi ni bilo mogoče več ne tajiti ne zamolčevati, da oboje stoji, med drugim, na oni kripti, z enajstimi zidovi zazidanimi.

Pri vsem tem je imel Edvard Kocbek najmanjši delež. In vendar je imel največji delež, saj je izrekel neizrekljivo. In to na predvečer praznovanja okrogle obletnice zmage revolucije. Zadrega je bila velikanska. V tej veliki zadregi so bili izstreljeni vsi tisti slepilni naboji *Nasih razgledov* v obrambo revolucije in opravičevanje njene krutosti, njihov učinek je bil namreč ničelni. Oglasiti se je moral, je menil, tudi Josip Vidmar, tedaj predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, ki je ešofirano ponovil svojo oceno Kocbekove zbirke novel *Strah in pogum*, napisane slabe četrto stoletja prej – ocena je bila najboljša, je pisal, kar jih je kadar koli napisal –, namreč, da je enačenje žrtev partizanov na eni in belogardistov na drugi strani nevzdržno, zavržno, še več, perverzno.

Takole je tedaj, leta 1952 v prvi številke revije *Novi svet* – *Novi svet, nota bene* – pisal Josip Vidmar ob Kocbekovih novelah.

V noveli *Ogenj* govori belogardistični ovaduh svoji na smrt obsojeni žrtvi: »Pravim ti, da si ena izmed žrtev, ki jih človeštvo skupno daruje, da se reši in odreši. Morda si želim tvojo smrt kakor tvoji prijatelji. In obratno, tvoji prijatelji te darujejo in žrtvujejo prav tako kakor jaz. Med njimi in nami ni razlike ... Bilo je slišati dihanje dveh izmučenih bitij.« Dve izmučeni bitiji! Zlo je dobro, dobro je zlo, vsi smo izdajalci, med partizani in belogardističnimi ovaduhi ni razlike, zakaj vse kar se zgodi, se zgodi zato, da se more dopolniti poslednje. Tako tedaj krščanski ljudje s Kocbekom vred izpolnjujejo zgodovino z nje preraščanjem. To je popolna moralna anarhija: hujše, popolna negacija morale sploh. Popolna negacija zlega in tudi dobrega, a za dobro se moraš vendarle boriti s takimi spoznanji v svoji zavesti.

Slabe četrto stoletja kasneje je svojo oceno, se razume, da z drugimi besedami, ponovil, in se pri tem skliceval na »visoko gospo,« je pisal, »ki ji nikoli nisem ne hotel ne znal odreči popolne pokorščine – literarno resnico.« A Vidmarjeva literarna resnica je bila, kot sicer izhaja iz njegovih spisov tistega njegovega časa, ko je bil akademski oblastni rekvizit, najprej oblastna resnica. Ali rečeno drugače, oblast je bila, tudi zanj, oblasti vselej servilnemu možu z machiavelistično prefinjenostjo, kot ga je označil Kocbek, edina resnica ali, vidmarjansko manierirano rečeno, gospa Oblast je bila ves njegov res ali, bolje, vsa njegova resnica ali, bolje, Resnica.

Oblast pa je in dokler je, moj bog, bo zmeraj pač oblast. / Lovi zvezde, če jih moreš! Zidaj svet na novo, če ga moreš! / Zvezdo uloviš: pri priči bo izgubila svoj sijaj, / nov svet sestaviš, sesul se bo pod težo najbolj črne zmede. / Naj zvezda sije, kot ji je všeč, in svet naj hodi svojo pot / brez naših šibkih in nerazumnih rok! / To je dokaz resnice, kraljična, to je trdna stvar: / Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.

To so beseda Teresiasa iz drame *Antigona* Dominika Smoleta, ki jih modri slepec nameni Ismeni in Haimonu, sorojencema Antigone. Smoletova *Antigona* je nastajala koncem petdesetih let in je bila krstno uprizorjena leta 1960 na *Odru 57*, v drznem avantgardnem gledališču, v isti sezoni je bila uprizorjena še v Drami slovenskega narodnega gledališča Maribor in Drami slovenskega narodnega gledališča Ljubljana. Drama je sicer zasnovana kot mitološka in onkraj vsakega časa, zasnovana pa je tudi – in tako najprej – kot kritika despotske oblasti.

A tako sodobniki kakor kasneje literarna zgodovina so v njej videli parabolo o slovenski državljski vojni. V nekdaj na smrt sprtih in sedaj mrtvih bratih Polinejku in Eteoklesu so videli personifikaciji nepomirljive idejne in ideološke razklanosti Slovencev, Antigonina zahteva, da se pokoplje oba, pa jim je bila jasna aluzija na slovenske nepokopane mrtvece, tj. žrtve poveljnih pobojev oziroma, rečeno s Pahorjevo besedo, pokolov. Da sta sprta brata mrtva, da v njiju ni več nič življenja, da v drami *Antigona* Antigona ne nastopi – njena zahteva po pokopu brata Polinejka je izrečena po stranskih ovinkih človeške šibkosti in ne, tako kot pri Sofoklesu, v visoki etični drži človeške moči –, je briljantna dramatična gledališka figura, ki je obenem kar najbolj vesten posnetek tedanjega slovenskega stvarnega sveta: po naši smrti smo vsi le še mrtvi, o nas morejo kaj reči le še brez nas naši, ki pa so tudi sami že živi mrtvi. Dramatična gledališka figura je briljantna, gledališče se stvarnosti ni moglo bolj približati, več gledališče ne zmore. V Smoletovi *Antigoni* je mojstrsko skicirana slovenska groza druge polovice 20. stoletja. Smoletova *Antigona* je spomenik slovenske razklanosti.

Slovenska razklanost je dobrih petdeset let kasneje dobila še en spomenik, namreč Spomenik žrtvam vseh vojn, postavljen ob Kongresni trg v Ljubljani poleti leta 2017. Pobudnica zanj je bila Spomenka Hribar, ki se je v svojem eseju

Krivda in greh, objavljenem v Kocbekovem zborniku iz leta 1987 – zbornik je bil sicer pripravljen za tisk že tri leta prej, a je cenzura to preprečila –, glasno zavzela za priznanje krivde za poveljne poboje, poboje videla tudi kot greh in s svojimi razmišljanji intonirala diskurz o slovenski narodni spravi, ki do danes ni izgubil ne svoje vsakokratne moči ne svojega vsakokratnega pomena. K njenemu eseu se v nadaljevanju še vrnemo.

Spomenka Hribar je tedaj predlagala, naj v središču Ljubljane stoji obelisk, ki naj priča »o tragediji majhnega naroda, ki je v boju za svoj obstoj po nedoumljivi človeški usodi postal obenem svoj lastni krvnik in kaznovalec«. In na njem naj stoji napis *Umrli za domovino*. Dobrih dvajset let kasneje, leta 2010, je bila res oblikovana skupina za postavitve takšnega spomenika, vodila jo je prav Spomenka Hribar, ki pa je še pred objavo nagradnega natečaja skupino vsled nesoglasij v njej zapustila. Leta 2013 je bil nato vendarle objavljen nagradni natečaj, na katerega je prišlo enainštirideset elaboratov, izbran in nato izveden je bil slednjič predlog arhitekturnega ateljeja Medprostor, skupine mladih arhitektov pod vodstvom Roka Žnidaršiča, dotlej v krogih arhitektov poznanih predvsem po prenavljanju starih kmečkih domačij in mestnih vil, gradnji novih vil v hribih ter urejanju mestnih ulic in obrežij, prenovili so bili dotlej tudi že lutkovno gledališče v Mariboru. Kontrast z izborom predloga za Spomenik revolucije bi skorajda ne mogel biti večji. Tedaj so se naročniki odločili za umetnost izkušenega slavnega kiparja, tokrat so stavili na sproščeno mladostno umetnost možnega v prostoru.

Postavljena sta bila dva dvajset metrov visoka monolita, v njunem betonu so kamni in pesek iz slovenskih rek, različnih dimenzij sta, naj je sonce, naj megla, naj je noč, naj dan, zdi se, da sta bela kot pomladni sneg v popoldanskem soncu. »Spomenik je oblikovan kot dialog dveh različnih, vendar enakovrednih subjektov. Dva različna zidova sta enakovredna po višini in volumnu, torej masi in velikosti. Enotna sta v materialu in obdelavi, najtesneje pa sta povezana v temeljih, s skupno nosilno ploščo. Pa vendar ju v prostoru dojemamo popolnoma različna, vizualno vedno samostojna, neodvisna, v svojem bistvu pa sta zavezana sobivanju, strpnosti in sožitju,« je ob odkritju spomenika razlagal eden izmed arhitektov, Rok Žnidaršič. Ploščad spomenika je »oder«, je še razlagal, »posvečen prostor sprave«. Celoto je mogoče dojeti šele s sprehodom skozi pietetni prostor. Zasnova je zavestno očišna bogatega likovnega izraza, njena vrednost se izkazuje v simbolnem sporočilu. Naš namen je bil poiskati takšno pripoved in elemente za oblikovanje obeležja, s katerimi bi se lahko

poistovetilo čim več državljanov in bi hkrati s svojo nevtralnostjo in simbolnim sporočilom presegel čas.»

Čas naj je presegal tudi napis na stranici ploščadi spomenika, obrnjene proti parku Zvezda, namreč Župančičevi verzi.

Domovina je ena / nam vsem dodeljena, / in eno življenje / in ena smrt.

Verzi so bili sicer napisani za grobnico narodnih herojev, o kateri smo pisali zgoraj, na njej sta sicer še dve kitici.

Svobodi udani / za borbo smo zbrani, in kaj je življenje, / in kaj je smrt? / Bodočnost je vera! / Kdor zanjo umira, / se vzdigne v življenje, / ko pade v smrt.

Spomenik ni dosegel nobenega svojih namenov, nobenega sporočila ne arhitektov ne pesnika slovenska ne kritiška ne laična javnost ni mogla ali želela razumeti, ne poziva k veri v bodočnost, ne želje udanosti svobodi, ne priznavanju ene domovine vseh. Odkritje spomenika je pospremil vihar jedkega omalovaževanja in strupenega podcenjevanja, na bele betonske površine, ki s svojo estetiko praznine razpirajo prostor za slikanje kar najbolj različnih podob domovine in vere v bodočnost in svobode in življenja, se je v različnih besednih tehnikah nižjih jezikovnih leg slikalo eno samo besedo – smrt. A žalovati ni zmozel nihče. Nihče se ni mogel spraviti ne s preteklostjo, ne s spominom nanjo, ne z drugim in drugačnim, ne s samim sabo. In zato tudi ni mogel žalovati.

To ne sme presenečati. Tako naročniki spomenika kakor njegovi arhitekti in vsi, ki so pred njim stali, so spregledovali dejstvo, da je »slovenska sprava« vse od svoje idejne in politične kompozicijske zasnove sredi 70. let prejšnjega stoletja korbekovsko razklana v dva žalna speva ali pravna diskurza: pravni diskurz zmagovalcev, ki se ne morejo spraviti s končno tragično ceno svoje zmage, ki je bila smrt Slovenca brata, in pravni diskurz poražencev, ki se ne morejo spraviti s končno tragično ceno svojega poraza, ki je bila smrt Slovenca brata. »Ceno plačaj ti!«, si drug drugemu vpijeta pravna diskurza. In odgovor je vedno lahko le »Ne!«

Takšna je bila tedaj in je do danes slovenska žalna, pravna liturgija. Spomenik, kakršen je, ji ni ustrezal, ni ji mogel ustrezati. Da bi bil odgovor lahko drugačen

in s tem žalen in spraven, bi se bilo prej potrebno spraviti s spoznanjem o vsem tem in s tem s spoznanjem o sebi, tj. spoznanjem o človeku, in s sabo. Ali pa vse pozabiti. Ali pa se vsaj odpovedati sli oblasti nad spominom.

Slednje je gotovo najtežje. Oblast je namreč beseda, ki jo razume vsakdo, je v svoji drami *Hlapci* pisal Ivan Cankar. Spoznanje je brezčasno. In tako tudi ne sme presenečati, da je bila *Antigona* leta 1960 kot noviteta v isti gledališki sezoni kar trikrat preigrana na osrednjih slovenskih gledaliških odrih, kar je edinstven primer v zgodovini slovenskega gledališča. *Antigona* je povzemala bistvo časa, v katerem je nastala. In bila je razglas tedanje oblasti, komunistične oblasti. Še več, bila je razglas vsakršne oblasti.

Oblast pa je in dokler je, moj bog, bo zmeraj pač oblast. [...] Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.

»Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.« – S pogledom na fresko *Zgodovina Slovencev* in portal palače Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, o katerih smo pisali zgoraj, že lahko rečemo, da je Smoletova *Antigona* tisti drugi del komunističnega oblastnega nacionalnega diskurza, ki je v palači oziroma na njej izostal: Smoletova *Antigona* je dramatična upodobitev slovenskega *Tyrannides*, slovenskega despota, je alegorija slabe komunistične vladavine. »Nič navdušujočega. Vse življenje, prevsem pa delo posameznika, je ves čas napadeno. Niti enega dneva notranje svobode nismo doživeli. Zato, da se oblastniki ne bi slabo počutili?,« je v svoji oporoki, dobri dve desetletji za trikratno premiero Smoletove *Antigone*, pisal Vitomil Zupan. In v svojem zadnjem, posthumno izdanem delu z naslovom *Apokalipsa vsakdanjosti*, ki je njegov življenski obračun, je zapisal: »Pripadam prvi generaciji, ki je okusila totalno razočaranje: porojena je bila v občasju vere v napredek, v znanost, v zmago dobrih idej, v dokončno ureditev sveta. Razvijala se je skozi vrsto najhujših razočaranj – in kam je prispela? Semle. [...] Dolgčas, suženjstvo.«

Ko je ob svoji sedemdesetletnici in na predvečer obletnice zmage revolucije Edvard Kocbek dal objaviti svoj intervju z Borisom Pahorjem v *Sinji knjigi*, je bila njegova zahteva po javnem priznanju krivde za poboje oziroma pokole nasprotnikov revolucije – ali pa le naključnih izgubljenec v času – uperjena prav proti temu slovenskemu *Tyrannides*, »demonu uničevalcu«, kot se je

sam izrazil, in njegovi »ostudni bojazni pred nasprotnikom«, njegovemu zaničevanju in uničevanju življenja človeka, njegovemu »Človek je nič: »[N] obene veljavne teorije [ni],« je govoril Kocbek v intervjuju, »ki bi pavšalno določala žrtve svetovno zgodovinskega poslanstva in abstraktno razpolagala s smrtjo sočloveka.« Kocbekova beseda na njegov praznik in praznik revolucije je bila, vidimo, beseda zoper tirana revolucije. Bila je beseda zoper tiranski revolucionarni dolgčas in komunistično suženjstvo, če uporabimo Zupanove besede. In bila je beseda zoper prav tako dolgočasno in tiransko zimzeleno pravilo življenja »zob za zob in glavo za glavo«, pravilo, ki vedno pomeni le eno samo – smrt. Ob takšni smrti nihče ne žaluje.

Dvakrat praznična je bila torej Kocbekova beseda. Bila je beseda ob njegovem prazniku, jubileju, in ob prazniku, obletnici, revolucije. Dvakrat praznična je bila beseda, a prav nič slovesno vznesena. Prav nasprotno. Rekviem je bil za komunistični revolucionarni diskurz, rekviem za življenje v oblastni laži, pod katero je človek nič. Bil je rekviem za to, da bi človek lahko bil vse, svoboden, živ.

A komunistična oblast je nasproti Kocbekovemu rekviemu postavila igranko z naslovom *Gre za resnico*. Ob odkritju Spomenika revolucije leta 1975 sta si torej nasproti stala rekviem na svobodo človeka in njegovo življenje, tako na eni strani, in resnica za ljudi, ki niso nič, na drugi. Nasprotje je bilo nevzdržno, a še vedno je bilo nevarno, Kocbeka je še enkrat strlo. »Ti si že fejš fant, ampak objektivno si nevaren,« je Edvarda Kocbeka še v partizanskih časih potrepljal po rami prvi izmed slovenskih revolucionarjev, Boris Kidrič. Kaj so hotele reči te kot da prijateljsko zabavljaške, a potuhnjene, grozljive in grozilne besede, ki kot da imajo vonj po novembrskem listju in kot da so iz šilca? Kaj je Boris Kidrič s temi besedami pravzaprav hotel, kaj je storil? Tudi besede so namreč dejanje.

Ali vprašano drugače, v čem je bila Kocbekova objektivna nevarnost, kot mu jo je oponesel Kidrič? Edvard Kocbek je bil tvorec slovenskega nacionalnega diskurza, ki je bil revolucionarnemu diskurzu slovenskih komunistov nasproten, z njim nepomirljiv, vse drugače, kot je menil Kocbek, njemu onkraj svojega časa nadkriljiv, naj pred poglavjem naših razmišljanj, ki sledi, odgovor izdamo vnaprej.

V.

Brez smisla kakor dež, ki moči kamen,
le smer vem kakor on, nevzdržno k tlom.
Brez sile sem kot ugašajoči plamen,
kot po nevihti zadnji, daljni grom.

Plešoče kretnje, srečni čas soglasja,
ostrine misli, jasne kakor vir,
razteklo se je v mraku dolgočasje,
vsak gib ugasnil v dolg, utrujen mir.

Le eno mi je še zvesto ostalo: –
ne, nisem sam šel to brezciljno pot,
življenje vse se ni rešiti znalo,

z menoj v pogubo pada ves moj rod,
čakanje vdano nas je pokopalo,
Duh, ki oživlja, več ne veje tod.

Avtor tega soneta je Jože Kastelic, klasični filolog in arheolog, ki si je v vihrak sredi druge svetovne vojne znal najti dovolj notranjega miru, da je napisal svoj izvrstni doktorat o antičnih prvinah v opusu Franceta Prešerna, po vojni pa je postal najprej emblematicni ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani in nato legendarni profesor na ljubljanski Filozofski fakulteti, ki do danes ostaja v govoricah, polnih občudovanj in čudenj.

Objavljen je bil njegov sonet leta 1938 v reviji z naslovom *Dejanje – Mesečnik za gospodarstvo, kulturo in politiko*, da bi povzel razpoloženje skupine intelektualcev tedaj mlajše generacije, zbranih okrog revije, intelektualcev različnih provenienc, ki pa so jih vse družili ideja krščanstva, iskanje življenja v svobodi in demokraciji ter – iskanje pojma slovenskega naroda, in času primernih idej za njegovo življenje v svobodi. Njihovo razpoloženje je bilo *parterre*, bi lahko rekli ob Kastelčevem sonetu, slovensko življenje se jim je kazalo brez vsake moči – »Brez smisla kakor dež, ki moči kamen, / le smer

vem kakor on, nevzdržno k tlom. / Brez sile sem kot ugašajoči plamen / [...] v mraku dolgočasje« –, nad slovenskim življenjem se je pel le še »dolgi, utrjeni mir«, Bog se je že obrnil stran od takšnega življenja brezcilnih robotnih razprtij – »srečni čas soglasja [...] / ugasnil v dolgi, utrjeni mir« – v neznošem čakanju – »Duh, ki oživlja, več ne veje tod.« –, a prav vsak je že nosil svoj delež pri svoji pogubi in pogubi svojega naroda – »življenje vse se ni rešiti znalo / [...] z menoj v pogubo pada ves moj rod.«

Le še huje je lahko, če ne storimo ničesar, so menili. In da bi v brezsmiselnem besenju časa, kot jim je tekel oziroma se jim je napovedoval, od svojega naroda odvrnili njegovo in svojo sicer gotovo pogubo, so ustanovili revijo. *Dejanje* je intoniral njen urednik Edvard Kocbek s kratkim esejem z naslovom »Slovenski človek«. V njem, v krstni številki revije *Dejanje*, slovenskemu človeku odčita nesposobnost dejanja, še več, zaradi njegove odtujenosti stvarnemu življenju nesposobnost biti – človek. »Vprašanje človeka je najvažnejši del slovenskega vprašanja,« je tedaj pisal Kocbek.

In nadaljeval je.

Ko spregledujemo tragični razpor med slovenskim človekom in življenjem, med njegovim osebnim zadržanjem in resničnostjo, izražamo v prvi vrsti željo, da bi Slovenci zaupali v življenje in si ustvarili svetlo razmerje do njega. Dokler ne bomo z obema nogama stali zaupljivo na tej zemlji, zakoreninjeni v svoji resničnosti, ne bomo obvladali sil tega sveta. Niti kot osebe niti kot narod ne pridemo do svojega smisla, če se z vsemi svojimi tipalkami ne razrastemo široko po svojem živlenskem prostoru.

[...] Ko se nam ne bo več mudilo iz časnosti, marveč bomo ostali v njej zaradi pomembnosti tega življenja, bomo položili temeljni kamen uspešnemu slovenskemu dejanju. Kadar bo človek v Slovincu premagal svojo svetobežnost in prerasel bojazen z junastvom, bodo družabne, kulturne in politične dolžnosti postale ponosne pravice neugonobljivih ljudi. Slovenec mora postati predvsem notranji silak.

Hočemo suverenega slovenskega človeka, ki mu bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in zunanja svoboda plačilo notranje

svobode. Kadar pa so suvereni njegovi člani, je slej ko prej suveren tudi narod sam. In četudi ga stiskajo še taka nasilja, ga ne bodo nikdar oslabila ali uničila.

In ko se je nekaj let kasneje začela druga svetovna vojna, za katero je verjel, da je »tisti veliki voz, ki so se vanj zavezala vsa večna in časna vprašanja,« je Kocbek v njej videl poziv in priložnost, da, »stopi[mo] neustrašeno v areno življenja, kjer se ne odvija le borba med novim in starim družbenim redom, ampak tudi borba med duhovnim suženjstvom in duhovno svobodo«. In verjel je, da revolucija ne prinese le novega družbenega reda in duhovne svobode, temveč gotovo vzpostavi »človeško veličino«, tudi z nasiljem, ki ga blagoslavlja bes in Prav. Bes je tedaj Kocbekova vera in njegov Prav je njegov bog. Nekaj let kasneje, junija 1942, ko sta svetovna in slovenska vojna že na vso silo bobneli in na vso grozo besneli za svoj pravkaršnji Prav v svojem brezčasnem Narobe, je v listu z naslovom *Slovenska revolucija – Glasilo slovenskih katoličanov v OF* Edvard Kocbek razglasil, da se pravkar iz največje narodove stiske dviga narodovo največje upanje, ki je v tem, da preživi in obenem doseže enakopravnost z drugimi narodi, OF pa da ima za svoj »cilj osvoboditev in združitev vsega slovenskega ozemlja, popolno osamosvojitve slovenskega naroda, njegovo povezovanje z ostalimi narodi ter izročitev oblasti ljudskim silam«.

Kaj naj bi ljudske sile bile in kakšna naj bi bila njihova oblast, iz Kocbekovih tedanjih kasnopomladnih premišljevanj ni mogoče razbrati, najkasneje od t. i. Kočevskega zbora odposlancev slovenskega naroda dobro leto kasneje, oktobra 1943, pa je bilo pozornim bralcem znamenj časa lahko že jasno, kdo to niso, namreč slovenski komunisti, vedeli pa so lahko tudi, kakšna je njihova oblast, namreč brezmejna. Makso Šnuderl, pravnik, partizan, po vojni rektor ljubljanske univerze in njen *doctor honoris causa* in akademik, ki se je zbora v Kočevju udeležil, ga je v svojem dnevniku opisal, kot lahko povzamemo njegove dnevniške zapiske, kot en tak semanji dan na grobo.

Zvečer smo se spet odpeljali v Kočevje nazaj na sejo. CK [Centralni komite Komunistične partije] je skupaj in vodi vso stvar. Mi smo bolj medvedi, ko nas vodijo po svetu. Vse delo in iniciativo ima KP [Komunistična partija], ki pa tudi ne pusti nikogar zraven. Prav, saj so sposobni in to vsak dan dokazujejo.

In vendar se pojavljajo tudi kritične misli o našem zboru. Se vidi, da so komunisti precej režirali, zlasti so bili medklici organizirani s klakerji.

Kako so bile izvedene volitve, mi ni znano. Ali so se jih udeležili tudi drugi, ki niso za OF, in koliko je bilo svobode pri postavljanju kandidatov. [Da je bilo kaj svobode, vedel bi.] Vsekakor so volitve z vzklikom premalo demokratične, ker ni varovana tajnost.

Kočevski zbor je bil, skratka, komunistična šarada demokracije – Šnuderlova parabola o medvedih je v opisih t. i. narodnoosvobodilnega boja pod vodstvom slovenskih komunistov edinstvena –, ki je v svoji dramaturgiji gledališča na zeleni trati imela dvakratni učinek, najprej učinek bolj ali manj glasnega zanosa na eni, partizanski, strani, in nato učinek bolj tihega kot manj glasnega strahu na vseh drugih mnogih straneh.

Kocbek je bil na prvi strani, njegova revolucionarna premišljevanja pa so bila *Betrachtungen eines Unpolitischen*, tj. Premišljevanja nekoga, ki ni za politiko, če si izposodimo naslov premišljevanj Thomasa Manna iz let med prvo svetovno vojno, v katerih se je zavezal – podobno kot kasneje Kocbek, le da ta seveda pri Slovencih – iskanju t. i. nemške posebne poti, »*Deutscher Sonderweg*«, posebne poti v moderni čas, in v njih utemeljeval svoj pogled na nemštvo, *Das Deutschtum*, vobče. Nihče ga tedaj ni želel ne mogel razumeti, enako kot ne kasneje Kocbeka: *Betrachtungen eines Unpolitischen* so najbolj politično profiliran Mannov spis, ki pa je bil svojemu času neprimeren.

Vzporednice med njim in Kocbekom je sicer mogoče potegniti tudi za čas med drugo svetovno vojno. Tudi tedaj sta se oba obračala vsak na svoj narod, Mann v seriji radijskih govorov z naslovom »*Deutscher Hörer*«, tj. Nemški poslušalec, Kocbek pa s serijo svojih *rêveries* revolucije, revolucionarnih sanjarij, v listu *Slovenska revolucija*, ki bi jih lahko vse strnili pod naslov »Slovenskim katoličanom«.

Kaj prvi pogoj pravega revolucionarja sploh?

Prvi pogoj pravega revolucionarja je ta, da pretrga s starim redom in svetom odločno in popolnoma, to je na celi črti.

V naravi revolucionarnega nastopa je najprej to, da mora nosilec in izvrševalec revolucije imeti pred očmi kot stalni cilj določen

zgodovinski uspeh. Nobena človeška revolucija se ne sme omejiti le na duhovno preobrazbo človeka, če noče biti nezvesta svojemu času in njegovim razvojnim zahtevam. Ni namreč zvestobe človeku brez zvestobe njegovemu času in prostoru. S tem pa je združena druga stran revolucionarnosti: napor po zgodovinskem in družbenem uspehu se morajo vezati s skrbjo po človeškem pričevanju.

Če je kristjan res revolucionar, potem ustvarja skladje med cilji, ki jih človeštvu postavlja zgodovinski razvoj, in med cilji, ki jih človeštvu postavlja krščansko razodetje. Ubranost časnih in večnih ciljev mora kristjanu dati moč, da lahko brez notranjega nemira izvrši silovite spremembe v družbi in da obenem odpre v sebi studence vere, ljubezni in ustvarjajoče razumnosti, da stori drzen korak dalje v odkrivanju božjega in človeškega duha.

Krščanski revolucionar mora vzeti človeka kot celoto in se postaviti na temelj človekove narave. Slehernega človeka je smatrati za osebno bitje, za tabernakelj Boga, ne le za prvino nekega števila ali za del neke količine.

Revolucionar predstavlja jasno plast človeštva, za njim stoji resnica njegove dobe, podpira ga moralna plat človekova, spoznanje o družbi, ljubezen ponižanih in razžaljenih.

Revoluciji bomo služili le takrat, če bomo najprej pretresli in prečistili sebe.

Revolucionarnost ne sme nikomur služiti kot pretveza ali nadomestek njegove človečnosti. Revolucionar mora nasprotno stremiti za tem, da bo njegova revolucionarnost obstala družbena oblika tiste duhovne silovitosti, ki je lastna slehernemu zdravemu in razgibanemu človeku.

To so odlomki iz Kocbekovega spisa »O kristjanu revolucionarju«, objavljenem v *Slovenski revoluciji* oktobra 1943. »Revolucionarnost ne sme nikomur služiti kot pretveza ali nadomestek njegove človečnosti,« je misel, ki je bila tedaj vsem vobče in kasneje njemu samemu posebej usodna. Edvard Kocbek

ni bil nepolitičen človek, vse drugače kot so ga tedaj in vsa desetletja njegovega življenja ocenjevali tako na komunistični kakor tudi na katoliški strani. Bil je »fejst fant«, kot ga je presodil Boris Kidrič, in prav zato »objektivno nevaren«, kot so vedeli vsi njegovi ene in druge strani. Edvard Kocbek je bil političen človek *non plus ultra*, kot bo še pokazal slovenski čas, kot bomo slednjič lahko videli.

Revolucionarna rešitev vprašanja človeka bi bila, torej, sledeč razmišljanjem Edvarda Kocbeka tako pred vojno, kakor tudi med njo, obenem rešitev slovenskega vprašanja, tj. vprašanja o slovenskem času in slovenskem svetu ter slovenskem človeku v času in svetu. Bila bi rešitev vprašanja o usodi slovenskega človeka: »Človek oblikuje svojo usodo le takrat,« je ob revoluciji, ki se je napovedovala in ga je tako zelo navduševala, ga obenem težila in strašila, razočarala in slednjič razrvala, pisal Edvard Kocbek, »kadar se izpostavlja in bori.«

Ali še drugače, rečeno v kocbekovski revolucionarni zanesenosti, ki ni brez patosa, šele ko postane človek dejanja, postane človek »zgodovinski človek.«

A da bi slovenski človek lahko postal »zgodovinski človek«, bi moral najprej vedeti, kdo je. In moral bi vedeti, kaj je slovenski narod. In prav iskanju odgovora na to vprašanje je bila namenjena vrsta razprav in esejev *Dejanja*, še več, dejavnemu iskanju dejavnega odgovora na to vprašanje je bilo posvečeno vse *Dejanje*. Najbolj odločno, jasno in artikulirano sta za to stvar zastavila svoji peresi Edvard Kocbek in Bogo Grafenauer. Slednji je bil tedaj še mlad zgodovinar, zaposlen s študijem zgodovine slovenskih kmečkih uporov, ki jim je posvetil svojo doktorsko disertacijo, dokončano med vojno, disertacija ostaja do danes temeljno delo za študij te problematike. Bogo Grafenauer je bil na vse strani razgledan človek ostrega uma. Po vojni je postal profesor za slovensko srednjeveško zgodovino na ljubljanski Filozofski fakulteti strašnega spoštovanja, bil je *grand maître* slovenskega povojnega zgodovinopisja, akademik, a preizkušnjo akademskega časa sta prestali le dve njegovi študiji, tj. študija o pokristjanjevanju Karantancev in študija o ustoličevanju koroških vojvod, študija o kmečkih uporih tudi ostaja dragocena. Kot da ga je bil, skoz in skoz Slovenca, utišal slovenski čas po vojni. Tudi zanj, enako kot za, denimo, Kocbeka, kot smo videli, in Vitomila Zupana, kot smo tudi videli, je bil to čas nesvobode.

A čas nesvobode mu je bil tudi čas, ko je pisal za *Dejanje* razprave o slovenskem mednarodnem položaju, nasilju, fašizmu ter slovenskem narodu

in svobodi. Prav svoboda, je pisal za *Dejanje* leta 1939, je tisti »en sam končni cilj političnega življenja«. V tem besedilu z naslovom »Slovenska svoboda« je analiziral razloge slovenske nesvobode in pogoje za slovensko svobodo. Prvi pogoj zanjo je, je menil, slovenska avtonomija, beri slovenska državnost, in drugi pogoj mu je bila slovenska enotnost.

V tako nevarnih časih, kakor jih preživljamo, [more slovenskemu narodu prinesiti rešitev] samo strnitev vseh narodnih sil in vrednot, ki so v slovenskem narodu. Samo skupna odgovornost, ki bo onemogočila take strastne borbe, kot jih doživljamo, bo omogočila stvarno, resnično plodno delo na vseh straneh, delo, ki se bo oziroma na vse narodne interese in ne le na interese posameznih strank ali celo še ožjih skupin v teh strankah.

V predavanju z naslovom »Slovensko vprašanje«, ki ga je imel v začetku avgusta istega leta v Bohinju, kjer so se na simpoziju zbrali člani Slovenskega katoliškega akademskega društva Zarja in medse povabili tedaj najodličnejša imena slovenskega akademskega in literarnega življenja – predavanja so pred številčno mlado množico, ki se je posedla v travo, med 7. in 12. avgustom potekala v pravljico lepi alpski idili pred cerkvico svetega Janeza s pogledom na jezero in vršace –, je pogoja avtonomije in enotnosti dopolnil s še enim pogojem, tj. demokracijo.

Da bo diferenciacija [tj. razlike med Slovenci] sama na sebi ostala, je gotovo. Zavirati jo s kakimi totalitarizmi imam za napačno že zato, ker me zgodovina uči, da so si pridobili Slovenci vse svoje največje pridobitve v znamenju demokracije in njenega življenja.

[...] Slovensko vprašanje je danes, ko smo razdeljeni z državnimi mejami, kljub majhnosti našega naroda že po svojem bistvu mednarodno vprašanje. Obsega pa v jedru le dva problema: kako doseči čim večje zunanje zbližanje danes ločenih delov in kako dvigniti notranjo slovensko dozorelost do tiste stopnje, ko se bomo vsi, povsod in proti vsakomur, s ponosom imenovali *s l o v e n s k i n a r o d*. [Besedi je poudaril Bogo Grafenauer.]

Naj vprašanje o demokraciji, o kateri je govoril Grafenauer, zaenkrat še odložimo in se najprej vprašamo, kaj je slovenski narod, kot si ga je zamišljal.

Kaj je torej Grafenauerju slovenski narod? Vprašanja tedaj v Bohinju ni pustil neodgovorjenega.

Mi bi opredelili narod približno takole: Narod je skupina ljudi delno istega pokolenja, navadno istega jezika, vselej pa istega kulturnega kroga, ki je zrasel iz skupnega trpljenja in ustvarjanja v zgodovini in ki daje zavest skupnosti, voljo do skupnega dela in pripravljenost do žrtev za narodno skupnost. Narod ni osnoven element samo v kulturni stavbi človeštva, marveč tudi v političnem in gospodarskem življenju.

[...] Vsak narod se potemtakem izživlja na treh ravninah sodobnega življenja: v kulturi, v gospodarstvu in v politiki. Na vseh treh ravninah mora predstavljati narod neko sklenjeno enoto.

Bogo Grafenauer si je narod torej, kot vidimo, znal jasno predstavljati, jasno si ga je znal zamišljati – tudi zanj je bil narod zamišljena skupnost, o kakršni bo mnogo kasneje pisal Benedict Anderson, čeravno si Grafenauer menda ni bil v polni svesti svojih razlaganj –: narod je, prvič, naša zavest o nas, drugič, narod je naša volja biti mi, in tretjič, narod je naša žrtev za vse nas. In vse to iz notranje moči tako naroda kakor posameznika naroda. V vsakem narodu, je tedaj še pisal, obstaja samosvoja samonikla notranja moč, ki izhaja iz narodovih preizkušenj in narodovega zgodovinskega razvoja, ki narodu odtisne njegov duhovni pečat.

Zgodovinski razvoj slovenskemu narodu ni prizanašal, je razlagal Grafenauer, in pečat, ki mu ga je odtisnila njegova zgodovina, njegova preteklost, je slovenskemu narodu in sicer slovenskemu človeku v veliko breme.

Slovenski človek je izrazito intelektualistično usmerjen, premalo se zaveda vrednosti svojih narodnih posebnosti, narodni subjektivizem, to je posebno slovensko perspektivo, pri presojanju kulturnih in političnih dogodkov naravnost prezira in zavrača. [...] V duhovnem in gospodarskem pogledu je značilna zanj precejšnja neokretnost, v političnem pa navezanost na osebe, ne na programe, velika nesamostojnost v presojanju položaja in pretiran materialističen čut.

Še več, je pisal za *Dejanje* leto poprej, v zapisu z naslovom »Struktura slovenskega vprašanja« – slovenski človek je nesvoboden.

Slovensko vprašanje je v svojem bistvu najprej vprašanje slovenskega človeka, vprašanje njegove zavesti in načina, kako ga sprostiti njegovega nesvobodnega, zgolj zunanostnega razmerja do družbe, kako ublažiti čezmerne ostrine, ki zaradi ideoloških razlik in zaradi napačnega prijema v duhovnih trenjih obvladujejo razmerje med posameznimi ljudmi. Najlažje bi to imenoval potrebo po večjem poudarku človečanske kvalitete pred ideološko, strujsko, ali celo skupinsko pripadnostjo v odnosu do naših soljudi. V tem smislu nam je treba psihološke diagnoze slovenskega človeka. Le tako bomo mogli, ko bomo dobro poznali napake, preiti k njihovemu zdravljenju, da bomo mogli ustvariti novega, svobodnega Slovenca, ki bo s svojim življenjem metafizično in sociološko središče narodne usode. Bistvo slovenskega vprašanja je v tem notranjem osvobojenju, vsako življenje, gospodarsko, politično in kulturno, mora biti namreč osebno utemeljeno. In takega polnega dela v slovenskem narodnem občestvu slovenski človek pred duhovno osvoboditvijo ne bo zmogel.

»Bistvo slovenskega vprašanja je v tem notranjem osvobojenju, vsako življenje, gospodarsko, politično in kulturno, mora biti namreč osebno utemeljeno.« – Svoboda človekove osebe je bistvo vsega, tudi vsega slovenskega, tudi slovenskega naroda, tudi slovenskega človeka, Slovenca, lahko povzamemo Grafenauerjevo misel.

Bogo Grafenauer in Edvard Kocbek sta si bila tedaj, kot lahko vidimo, v svojih razmišljanjih povsem uglasena. Spomnimo se Kocbekovega prauvodnika v revijo *Dejanje*, kasneje pa je v enem svojih uvodnikov z naslovom »Narod« narod opredelil, podobno kot Grafenauer, na petih idejnih pilastrih, tj. oseba, zavest, občutje, volja in – svoboda.

Bistvo naroda ni v krvnem sorodstvu, niti v jeziku, ampak v zavesti njegovih členov, da pripadajo določeni človeški skupini, njegovemu skupnostnemu občutju in skupnostni volji. V razvoju človeštva so narodi postali neobhodno potrebna sestavina osebnega in socialnega življenja. Resničnost naroda služi človekovi

življenski izpolnitvi. Sleherni človek je dolžan izpolnjevati svoje lastno poslanstvo, to se pravi pričevati zvestobo svojim naravnim, zgodovinskim danostim in svojemu osebnemu klicu. Osebnostno poslanstvo se ne more niti zamenjati niti umetno preusmeriti, zasidrano je kot podzavestna danost v človeku in v gotovem času in položaju dvigne v določeno zavest in voljo. Človek tem bolj izpolnjuje svoje osebno poslanstvo, čim bolj se z življensko močjo prerašča, išče svojega sočloveka ter z njegovo pomočjo dosega skupne življenske cilje. Osebno poslanstvo je danes tesno povezano z narodno zavestjo in narodno svobodo. Narod je življenski pogoj, potreben za razvijanje osebnih kvalit, za uresničevanje posameznih človeških smislov. Narodna zavest pomaga spreminjati individue v osebe, univerzalno kulturo v konkretno, ekstenzivnost v intenzivnost.

»Če torej hočemo upoštevati pravi človeški smoter v življenju in določiti glavni ustroj pravičnega družbenega reda, se moramo dotakniti človeškega bistva, to je njegove osebe,« pa je stavek, ki ga je Kocbek zapisal za Bohinjski teden v razpravi z naslovom »Oseba – središče novega življenja«. V svojih izvajanjih je izhajal iz misli sv. Avguščina, namreč da je oseba »to, kar je najplemenitejšega in najpopolnejšega v naravi,« a taka, je nadaljeval, ni zaprta vase, temveč je razprta navzgor, menda k svojemu Stvarniku, in odprta je navzdol, zagotovo v svoj svet in čas.

Svet in čas tedaj ob koncu tridesetih let 20. stoletja je čas ideologij, fašizma in marksizma, ki imata oba, je trdil Kocbek, »protiosebno ontologijo«, enaka sta si v svoji strašljivi idejni preozkosti, odsotnosti vsakršne duhovnosti in grobi materialistični redukciji, ne v fašizmu ne v marsizmu »nima človekova oseba nobenega mesta«, »na koncu konca je marksistični optimizem prav taka konstrukcija, kakor fašistični pesimizem«. Pred obojima je svaril Kocbek, oboje vodi v oblastno izničenje človekove osebe, beri človeka – »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade,« bo dvajset let jasno govoril slepi Teresias v Smoletovi *Antigoni*, kot smo že videli zgoraj –, vodi pa tudi, le na prvi pogled paradoksalno, v človeka slednjič nevedno individualizacijo človeka.

Individuum je namreč človek, kolikor predstavlja duhovno bitje, to je človeka sredi pogojev svoje družbene usode, medtem kot je

oseba človek, kolikor predstavlja duhovno bitje, to je človeka sredi pogojev svoje celotne usode. Ta dva pojma sta današnji dan najaktualnejša, ker predstavljata najvažnejšo napetost med sociološkim in duhovnim pojmovanjem človeka. Sleherni človek je obenem i individuum i oseba. Značilnost fašizma in komunizma ter ostalih totalitarizmov pa je prav ta, da gledajo v človeku le individuum, medtem ko se do osebe ne povzpno ali jo celo zanikajo. V njih si individuum prizna samopašno vlogo, zato je tak pojem individua abstrakcija, medtem ko je oseba kot enotni princip človeka resničnost. Oseba je dejanska resničnost, ker je primarna, absolutna in suverena človeška bitnost. Sleherni oseba je neskončno bistvenejša od vseh družbenih abstraktnih resničnosti, bodisi da se imenuje država, rasa ali razred.

Ni pa tako tudi, kot sledi iz Kocbekovih razmišljanj, ko gre za narod. Narod je življenska resničnost, resnična resničnost, narod je življenski pogoj, je pisal v svojem spisu »Narod« v *Dejanju*, za uresničevanje človekove osebe.

V teh svojih razmišljanjih koncem tridesetih let se je Edvard Kocbek in njegov krog navezoval na t. i. personalizem, obenem filozofsko, teološko in politično misel, kot jo je v svojem *Manifeste au service du personnalisme*, tj. Manifest v službi personalizma, opredelil francoski filozof, teolog in esejist Emmanuel Mounier. Bohinjska ne le Kocbekova razmišljanja so bila vsa v duhu personalistične misli, še pred Bohinjem pa sta bila v *Dejanju* objavljena prevod *Deklaracije o človeških in državljanskih pravicah* in pa »predlog, kje in kako naj demokracija dopolni, da bo odgovarjala človekovemu bistvu, obenem pa zadostovala organizacijskim zahtevam urejene družbe«, bilo je to besedilo iz francoske revije *Esprit et Voltigeur*, ki jo je skupaj s Pierrom-Aiméjem Touchardom, francoskim pisateljem, urejal Emmanuel Mounier. Besedilo je imelo naslov »Za novo demokracijo« in je izšlo decembra 1938, njegovo osrednje filozofsko sporočilo, ki je politična zahteva, je naslednje:

Demokracija ni tiranija večine.

Demokracija je sicer res vlada večine, toda večine, ki se zaveda splošnega blagra države, predvsem pa pravic manjšine. V nasprotnem primeru je demokracija le prikrit in sramoten fašizem.

Personalistična demokracija ni individualistična in liberalna anarhija, ni pravica do sleherne storitve, kraljestvo nereda in nesposobnosti ali prosto polje za najrazličnejše oligarhije. Naša demokracija ni neopredeljena, marveč služi človekovi osebi. [...]

Vsi mi, ki hočemo z demokracijo rešiti pravi smisel svobode, se moramo najprej boriti s svojo boječnostjo. Nikar se več ne bojmo. Vsi mi moramo izpolniti veliko skupno delo.

Majhni narodi so pripravljeni, da se nam pridružijo v ustvarjanju te nove demokracije.

In vendar, le niso bili pripravljeni, tudi slovenski narod na takšno novo demokracijo še ni bil pripravljen. Zgodilo se je, kot vemo, vse drugače: »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.«

Zgodilo se je tako Edvardu Kocbeku in mnogim, ki so bili tistega poletja 1939 v Bohinju. Kazalo zbornika njihovih predavanj (*Bohinjski teden – Zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939*), objavljenega leto kasneje, se bere kot seznam padlih v revolucionarni dolgčas in komunistično suženjstvo, o katerih je pisal Vitomil Zupan, in padlih, najprej, v molk proste akademske misli in visoke kulture: Edvard Kocbek, Bogo Grafenauer, literarni zgodovinar France Koblar, teolog in dramatik Stanko Cajnkar, pravnik in sociolog Andrej Gosar, literarni kritik in esejist France Vodnik, teolog in filozof Janez Janžekovič.

Njihova stava je bila tistega poletja vse drugačna. Takole je pisal Kocbek v svojem spisu »Narod«.

Poklicanost naroda pomeni neprestano borbo za njegovo duhovno določenost in življensko varnost. Ni ga naroda, ki bi ga tuje sile ne hotele zмести, spraviti proč od njemu lastnega smisla, zavreti v razvoju ali celo uničiti. Narod živi v stalni nevarnosti, da duhovno popusti, življensko oslabi in zgodovinsko preneha vplivati. Proti vsaki taki nevarnosti želi edino sredstvo v resnično integralni skupnosti. Resnična integralna narodna skupnost pa se kaže v pluralizmu. Nikdar in nikjer ne moreta predstavljati vsega naroda

napor in skrb le enega nazora, le enega razreda, le ene stranke ali duhovne skupine. [...]

Za zgodovinsko uspešnost naroda potrebno človeško soglasje se torej ne najde med pripadniki ene metafizike, ker prvič v ustvarjanju skupnega blagra nujno odbije vse tiste, ki se z nazorsko dogmatiko ne strinjajo, drugič pa zato ne, ker so vsi pripadniki nekega nazora danes že tudi sami med seboj etično razdeljeni na ljudi, ki si želijo nove duhovne in družbene preosnove, in na ljudi, ki so povezani s predsodki mišljenja, čustovavnja, navad in strahu. Le integralna narodna povezanost da resnično človeško soglasje. Čim različnejše člene zbira narod v svojih življenskih naporih za skupnim ciljem, tem bolj človeško je napolnjen in tem bolj gotovo reši svoj obstoj.

Dejanju je sledil molk – zadnja številka revije *Dejanje* je izšla marca 1941 –, molk, dolg skoraj pol stoletja. In molk je sledil tednu v Bohinju. Bohinjski teden je bil labodji spev slovenskega personalističnega nacionalnega diskurza. Bohinjski teden je bilo dejanje, polno vere in upanja, z molkom brez vere in upanja kot učinkom dejanja.

Tedaj v Bohinju na to še ni zares kazalo, razprave so bile zanesene in vznesene, polne zavzetosti, vere, upa in poguma, bodrilne so bile, klicale so k dejanju, čeravno se je nad njimi tudi že razprostirala gosta in težka koprena strahu vsled časa, kakršen je tedaj bil, in ob slutnji časa, kakršen se je že napovedoval. Se je pa labodjespevnost razprav že kazala najbolj pozornim, najbolj občutenim, najbolj liričnim opazovalcem in premišljevalcem, Otonu Župančiču, denimo, ki je v zbornik razprav tistega tedna v Bohinju v avgustu prispeval posvetilne verze.

Obsojeni na molk v posvetu narodov
oddaleč gledamo, ko svet gradijo nov,
v svobode sveto pesem dano ni
upletati nam svojih melodij ...

Beseda je izšla, izšla med nami res!
Slovenska misel, vzpluj, vrzi se do nebes!
Razpni se! Po razponu tvojih kril
bo meril narod čilost svojih sil,

In – morda – treh najmlajši brat
 pojde za vse usod iskat.

Misel, beseda in narod, tj. slovenska misel, slovenska beseda in slovenski narod – to so, sledeč politični *poiesis* Otona Župančiča iz leta 1939, trije sorojenci slovenstva, narod je njih »treh najmlajši brat«, na njem je, da gre iskat njih vseh treh usodo, usodo slovenske misli in besede in s tem svojo usodo. In morda – in le morda –, kot Župančičevo tiho nespregledljivo zadržanje kot da brez upa glasno kliče, jo tudi čisto zares gre iskat.

Da bo slovenski narod – ali bolje, natančneje, bodo slovenski narodi, kot se nam skozi naša dosedanja razmišljanja že lahko razkriva – že dobro leto kasneje kar najbolj grobo izzvan v svoji usodi oziroma njenem iskanju tako slabe sreče na tako mnogotere in vse na tako mnogotere grozovite načine, tega si Oton Župančič, ki v Bohinj sicer ni prišel, ne udeleženci bohinjskih predavanj in razprav menda niso mogli zamišljati niti v svojih kar najbolj črnih mislih, kljub črnim – in rdečim – slutnjam, iz katerih so se njihova premišljevanja rojevala, in kljub črnim – in rdečim – obetom, ki so se jim tudi napovedovala. Župančiču je v tistih najbolj črnih – in rdečih – letih iskanja narodove usode zmanjkovalo besed, kot smo videli, prisiljen je bil, je menil, izgovarjati besede, ki niso več vredne pesnika, beri človeka, osebe.

»In – morda –,« in zbgom. Svoj teden v Bohinju so udeleženci pričeli v cerkvi sv. Janeza s petjem, ki je bila molitev: Svoj teden so pričeli s pesmijo molitvijo, velikonočno himno, gregorjanskim koralom *Veni Creator Spiritus*, tj. Pridi, Sveti Duh.

*Veni Creator Spiritus,
 Mentis tuorum visita,
 Imple superna gratia,
 Quae tu creasti pectora.*

Pridi, Sveti Duh,
 obišči misli nas, ki smo Tvoji.
 Napolni s Tvojo milostjo,
 kar si nam v prsih ustvaril.

»In – morda –,« in zbgom.

VI.

Povsod Boga, ljubljena Mati, mi hočemo povsod Boga!
 Naj vlada Bog, Kralj naš in Oče, Gospod je zemlje in neba!
 Svoj blagoslov, Marija, pošlji iz rajskih dalj!
 Povsod Boga, On je naš Oče, povsod Boga, On je naš Kralj!

Povsod Boga, naši mladini, naj sveta vera jo blaži!
 Naj daje moč mladim naporom, za vzore svete jo vzgoji!
 Svoj blagoslov, Marija, [...]

Povsod Boga, našim družinam, naj zakon Božji v njih živi,
 v njih se vrsti z delom molitev in srcem radost Bog deli!
 Svoj blagoslov, Marija, [...]

Povsod Boga zemlji slovenski, njegova je za večni čas!
 Naj vodi Bog Jug naš slovanski, nebes Gospa, podpiraj nas!
 Svoj blagoslov, Marija, [...]

Povsod Boga! Cerkev naj sveta v svobodi narode uči,
 naj nosi luč Božje ljubezni, da bomo v njej edini vsi!
 Svoj blagoslov, Marija, [...]

Ko je 7. avgusta 1939, bil je to ponedeljek, zazvenela himna na čast Svetemu Duhu *Veni Creator Spiritus*, tj. Pridi, Sveti Duh, in se je z njo pričel Bohinjski teden, se je po slovenskih deželah še razlegal odmev neke druge, prav tako pobožne himne, ki pa je bila v priprošnjo Materi Božji, marijanska himna je bila in je terjala – povsod Boga. Bila je to himna Kongresa Kristusa Kralja, ki se je končal dober teden dni prej, 30. julija 1939. Bila je to nedelja in kongres se je končal z veličastno pontifikalno mašo na bežigranskem stadionu, ki jo je v prisotnosti mnogih cerkvenih in svetnih dostojanstvenikov, več stotnih klerikov in zborovskih pevcev in večkrat desettisočglave množice daroval papeški legat na kongresu, kardinal August Hlond, primas Poljske. *Apropos*, stadion, ki je eden izmed ikoničnih arhitekturnih spomenikov slovenskega

prostora, je že leta 1925 zasnoval arhitekt Jože Plečnik za katoliško telovadno društvo Orel, a je gradnja potekala le počasi in je bila celo ustavljena, ikonično tribuno ali bolje *tempietto* je stadion dobil šele 1935. za prav tako katoliške potrebe, ki nas bodo tudi še zaposlovale. A čeravno je bila maša, s katero se je Kongres Kristusa Kralja sklenil, kar najbolj veličastna, je bila šele drugi vrhunec kongresnega dogajanja. Vredni vonj po blagoslovljenem kadilu, ki se je bil tedaj dvigal s *tempietto* stadiona, naj je do konca časov segal tudi vse tja v Bohinj. A ni.

V dneh med 25. in 30. julijem 1939 je Ljubljana torej gostila VI. mednarodni kongres Kristusa Kralja – *VI. Congressus Internacionalis Christi Regis* –, ki je bil, kot je v zborniku kongresnih dokumentov, ki je izšel leto kasneje, zapisal tedanji predsednik stalnega odbora kongresov Kristusa Kralja, ljubljanski škof Gregorij Rožman, »kakor svetel žarek v težkem času, ki je napovedal človeštvu nove vojske, uničevanje in smrt. Pomen te odlične mednarodne prireditve za vse katoliške narode in posebej za nas Slovence bomo mogli jasno spoznati šele v prihodnosti.« Kako strašno se bodo nekaj let kasneje preobrnile njegove besede, škof tedaj ni mogel slutiti, jasno pa mu je gotovo moralo biti, da so njegove besede besede iz velikega strahu ogroženosti, da jih ni bilo mogoče nič drugače razumeti, in želeli si je moral, da bi bile besede izraz in odraz njegove velike in neomajne vere in zaupanja v Boga.

Ljubljanskega Kongresa Kristusa Kralja so se torej udeležili jugoslovanski škofje in številni zastopniki škofov in redovnih generalov širom iz Evrope, svojega legata je poslal papež Pij XII., že omenjenega kardinala Augusta Hlonda, nadškofa gnezensko-poznajskega in primasa Poljske, sprejet je bil s častmi, ki so šle princu Cerkve, in v navdušenju množic, zbranih na slovenskih kolodvorih na njegovi poti v Ljubljano ter nato na ljubljanskih ulicah in slednjič na Plečnikovem stadionu. Na zaključno slovesnost kongresa, tudi že omenjeno nadvse veličastno pontifikalno mašo, je prišel beneški patriarh, diskalcealec Adeodato Giovanni Piazza, in prišel je ban Dravske banovine Marko Natlačen skupaj s slovensko politično elito. Zborovskih pevcev je bilo šeststo, vodil jih je stolni dekan Franc Kimovec, duhovnikov in sicer kleriškega stanu je bilo kot da brez števila, vernikov osemdeset tisoč. Kongres je bil ves v znamenju molitev, procesij in sicer bogoslužnih slavij, vsa so bila pospremljena z razkošno himnično glasbeno oziroma zborovsko spremljavo, a glavnina dogajanja so bila t. i. študijska zborovanja, ki so v različnih jezikih potekala vsako dopoldne in popoldne

v veliki dvorani hotela Union in so jih določale njihove krovne teme: *Verski prerod, Nravni prerod, Svet za Kristusa!*

Študijskim zborovanjem je predsedoval Leonid Pitamic, briljanten pravnik svetovnega slovesa, profesor za ustavno pravo in teorijo države na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, akademik, nekdanji jugoslovanski ambasador v Washingtonu. Iz študijskih zborovanj so ob koncu kongresa izšli *Proglas mednarodnih kongresov Kristusa Kralja* ter *Resolucije VI. mednarodnega kongresa Kristusa Kralja* in *Resolucije slovenskega zborovanja*. *Proglas* se začne takole.

1. Izpričujemo vpričo vsega sveta svojo vero v edinega Boga, Stvarnika nebes in zemlje, gospodarja, ki mu je in ostane podložna vsaka stvar, vsak posameznik in tudi vsa človeška družba; ta Bog je večni sodnik, ki mu morajo vsi dajati odgovor in večna usoda slehernega človeka zavisi od njegove sodbe.

2. Slovesno protestiramo vpričo vsega sveta proti predrznemu gibanju brezbožnikov, ki se širi po vseh deželah, včasih celo s pomočjo javne oblasti. V sveti jezi dvigamo glas proti nezaslišanemu in nečloveškemu barbarstvu, ki je v marsikaterih krajih zasušnilo vest, zatrlo vero v Boga, preganjalo, mučilo in često zares umorilo zveste vernike.

Resolucije se začno takole.

1. Kongres Kristusa Kralja opozarja svet na duhovno krizo, izvirajočo iz vedno večjega razkristjanjenja, in na njene usodne posledice v vsem življenju današnjega človeka. Da se ta kriza ozdravi, zahteva kongres, naj se človeška družba zopet pokristjani in prešine s Kristusovim duhom.

In *Resolucije slovenskega zborovanja* se prično takole.

I. / Slovensko ljudstvo, zbrano po svojih zastopnikih na Kongresu Kristusa Kralja, spoznava, priznava in izjavlja, da brez vere v Boga življenje nima namena in pomena; človeška družba pa brez vere – kakor sedANJI čas glasno priča – drvi v propast.

Slovensko ljudstvo zato priznava vero v Boga in njegovega Sina Jezusa Kristusa, ga priznava za svojega Kralja in mu obljublja in

zagotavlja, da mu hoče zvesto služiti, neomajno verovati v njegov nauk in živeti po njegovih zapovedih. Čim bolj svet odpada od Kristusa, tem bolj se ga hočemo mi držati in oklepati!

V slednjih, imenujmo jih slovenske resolucije, preambuli v štirih točkah sledi deset programskih točk, posvečenim po mnenju kongresistov ključnim vidikom krščanskega življenja na Slovenskem, tj. družina, šola, društveno življenje, bogoslužje in bogokletstvo, nedeljsko delo in »javna nenravnost«, alkoholizem ter problemi sovraštva in ljubezni in slednjič socialne pravičnosti. Vse povezujeta ali, bolje, prevevata dve gesli: geslo ljubezni – »V krščanski družbi ne sme biti nikogar, ki bi nezadolženo trpel pomanjkanje. Ljubezen bodi naše krščansko znamenje.« – in himnično geslo *Povsod Boga*.

Povsod Boga je bila himna kongresa, spet in spet je v zanesenosti njenih pevcev donela na kongresnih bogoslužjih, predavanjih in siceršnjih priložnostih. Besedilo ima svoje izvore v himni *Nous voulons Dieu!*, tj. Mi hočemo Boga, francoskega katoliškega duhovnika François-Xavierja Moreauja iz osemdesetih let 19. stoletja, ki sta jo za slovenske glasove in slovenska srca priredila duhovnika in skladatelja Franc Kimovec in Stanko Premrl. Enako izvirniku ima tudi *Povsod Boga* dve himnični legi, in sicer lego himnične pobožne zanesenosti in lego himnične pobožne koračnice: tako *Nous voulons Dieu!*, kakor *Povsod Boga* sta nastali iz globoke marijanske pobožnosti v svetu klerikalnega katoliškega krščanstva na eni strani in njegovi odločenosti za boj proti svetu brez krščanstva na drugi strani.

Himna je obenem povzetek in leitmotiv kongresa. Kongres je tekel znotraj idejnih ali, natančneje, dogmatskih koordinat, ki si jih je Katoliška cerkev postavila na prvem vatikanskem koncilu, ki je zasedal v letih 1869 in 1870 in je Cerkvi določil njeno držo v postfrancoskorevolucionarnem in postrazsvetljenjskem svetu, skratka v svetu moderne. V tem svetu je Katoliška cerkev sprva zavzela izrazito defenzivno držo in se od sveta domala povsem odmaknila: Prvi vatikanski koncil naj je Cerkvi zagotovil, kot je koncil ocenil nemški cerkveni zgodovinar jezuit Klaus Schatz, »stabilnost v času, ki jo danes sociologi imenujejo 'omejena' ali 'segmentirana' moderna in ki traja čez drugo polovico 20. stoletja: potem ko je [predmoderna] *Societas christiana* prenehala obstajati, je katolicizmu uspelo ob uporabi modernih sredstev zgraditi svojo lastno posebno družbo [*Sondergesellschaft*], ki je bila dovolj močno notranje kohezivna in je imela svoj lastni sistem vrednot in norm.« Z dogmatično

konstitucijo *Dei Filius*, tj. Božji sin, ki jo je koncil sprejel soglasno in jo je nato potrdil papež Pij IX., je Cerkev na eni strani ostala zavezana tominski misli o sozvočju vere in razuma, na drugi strani pa je obsodila, kar je imela za zmote racionalizma, liberalizma in materializma. In z dogmatično konstitucijo *Pastor aeternus*, tj. Večni pastir, je razglasila dogmo o papeški nezmotljivosti v verskih in moralnih stvareh. Svetu se je Cerkev spet na sebi zvest lastni način odprla s papeškimi enciklikami *Rerum novarum*, tj. Nove oziroma, bolje, revolucionarne stvari, Leona XIII. iz leta 1891 ter *Quadragesimo anno*, tj. Po štiridesetih letih, in *Divini Redemptoris*, tj. Božji Odrešenik, Pija XI. iz let 1931 oziroma 1937, v katerih je pokazala pozornost za probleme krutega kapitalističnega sveta in občutljivost za tiste, ki so v takšnem svetu njegova največja žrtev, tj. delavce, obenem pa je ostro obsodila marksistične oziroma komunistične rešitve teh problemov, bile so pač brez Boga. A vse te papeške enciklike, poslane v svet, niso v ničemer spremenile temeljnega sporočila oziroma naročila prvega vaticanuma svetu: Stran od brezbožnega sveta, »Mi hočemo povsod Boga!«

Do črke zvesto neomajno vztrajanje slovenske Katoliške cerkve pri dogmah in koncilskih sklepih Cerkve bo, kot bo preveč kruto pokazal čas, prvi v vse preveliko preizkušnjo in drugi slednjič v vse preveliko zadrego. Konec dvajsetih in skozi trideseta leta bo na Slovenskem prva nosilka koncilskih idej Katoliška akcija, združenje katoliških laikov. Katoliško akcijo je sicer 1922. z okrožnico *Ubi arcano Dei consilio*, tj. Po skrivnostnem Božjem načrtu, ustanovil papež Pij XI., konec dvajsetih let sta jo v svojih škofijah organizirala ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič in lavantinski škof Andrej Karlin. Predstraža sklepov koncila so bili tudi študentje, zbrani okrog glasila *Straža v viharju*, in so se zato imenovali Stražarji. Njihov idejni in duhovni vodja je bil Lambert Ehrlich, teolog in antropolog, profesor na ljubljanski Teološki fakulteti, med slovenskim klerom najbolj jasno profiliran politični, državotvorni mislec, komunizem je imel za zlo v svetu, enako vsa druga brezboštva svojega časa. In *Križ na gori* je bila revija, okrog katere so se že sredi dvajsetih let zbirali katoliški študentje, in so se zato imenovali Križarji. Katoliška akcija, Stražarji in Križarji so bili torej na Slovenskem nosilci sklepov prvega vaticanuma, poleg klera, seveda, obenem pa tudi slovenskega katoliškega nacionalnega diskurza, ki se mu skoraj posvetimo. Razlike med njimi, ki so tekom let postajale čedalje večje, so bile v njihovem bolj radikalnem ali še bolj radikalnem odnosu do sveta brez Boga, in v bolj in še bolj zaneseni zavezanosti geslu – *Povsod Boga!*

Na svojstven način križarska je himna *Povsod Boga*, tega ni mogoče spregledati: *Deus vult!*, Bog hoče!, *Dieu le veut!* – *Nous voulons Dieu!*, Mi hočemo Boga!, *Povsod Boga!* A prehitro bi potegnili površno in zato napačno vzporednico, če bi v tem ljubljanskem kongresnem križarstvu – naj diskurzivni ténor kongresa poimenujemo prav s tem imenom, tj. ljubljansko kongresno križarstvo – preveč preprosto videli nekakšno repliko križarskih vojn. Takšna vzporednica bi bila napačna. Ljubljansko kongresno križarstvo je bilo vse v znamenju križa, tj. krščanske ljubezni, *caritas*. Takole je, kot poroča evangelist Janez, Jezus odgovoril farizeju Nikodemu, učenjaku, ki nikakor ni mogel razumeti ne Jezusovih čudežev ne njegovega nauka: »Ti si učitelj v Izraelu, pa tega ne veš? Bog je namreč svet tako vzljubil, da je dal svojega edinorojenega Sina, da bi se nihče, kdor vanj veruje, ne pogubil, ampak bi imel večno življenje. Bog namreč svojega Sina ni poslal na svet, da bi svet sodil, ampak da bi se svet po njem rešil. Kdor vanj veruje, se mu ne sodi, kdor pa ne veruje, je že sojen, ker ne veruje v ime edinorojenega Božjega Sina. Sodba pa je v tem, da je prišla luč na svet in so ljudje bolj ljubili temo kakor luč, kajti njihova dela so hudobna. Kdor namreč dela hudo, sovraži luč in ne pride k luči, da se ne bi pokazala njegova dela. Kdor pa se ravna po resnici, pride k luči, tako da se razkrije, da so njegova dela narejena v Bogu.« (Jn 10, 17–21). In v svojem prvem pismu, v poglavju, v katerem vabi k hoji k Luči, pravi evangelist Janez takole: »Poglejte, kakšno ljubezen nam je izkazal Oče, da bi se imenovali Božji otroci, in to tudi smo. Zaradi tega nas svet ne pozna, ker njega ni spoznal.« (1 Jn 2,1).

Takšne skoz in skoz kristološke misli so zaznamovale kongres Kristusa Kralja. Leonid Pitamic je v svojem uvodnem slavnostnem nagovoru kar najbolj milo namen kongresa.

Dvoje socialnih načel je, med katerima že dolgo časa, predvsem in posebno pa v naši dobi, gre borba za prvenstvo. Ti dve načeli sta individualizem in kolektivizem.

Ni ga bolj jasnega in določenega individualizma, kakor je tisti, ki vsaki duši posebej daje in priznava večnostno vrednost. Ni ga pa tudi v nadnaravnem duhovnem območju kolektivizma, ki bi bil bolj močan po globini in bolj obsežen v svoji splošnosti, kot je življenje krščanskega občestva pod postavo ljubezni in pravičnosti.

Kaj je torej bistvo tega nauka? Njegovo bistvo je ljubezen, kot jo je učil Kristus. Ta ljubezen namreč napravi s pomočjo božje milosti čudež, da človek, ki se je žrtvoval skupnosti, to je delovanju za bližnjega, predvsem pa za duše bližnjega, reši samega sebi. Toda tako visoka dobrina se ne doseže brez žrtev in brez bojev, bojev, ki jih mora naš duh izvojevati proti našim lastnim nerednim in samoljubnim gonom.

S tem, da krščanski nauk trebi sovraštvo in ošabnost, izvaja že neizmerno blagodejen vpliv na socialni red, to je na odnose človeka do človeka, stanu do stanu in naroda do naroda. Iz tega izhaja, da je sreča posameznika ter napredek raznih občestev, kot so npr. družina, narod, država in tudi mednarodno občestvo, tem večja, kolikor globlje je duh krščanstva posegel v način življenja posameznikov in v način vodstva javnega življenja.

Bil je to briljanten retorični obrat. Medtem namreč, ko je nauk Cerkve obsojal tako individualizem kot kolektivizem – rečeno kar najbolj skopo –, je Pitamic oboje prekrasil s Kristusovim naukom in ju kristološko nova postavil za smernici človeku in narodu in kongresu.

Stališče sicer ni bilo novo. V seriji radijskih govorov ga je leta 1937 razvijal že akademik France Veber, profesor filozofije na ljubljanski univerzi, tudi odlično ime filozofije svojega časa. Na podlagi njegovih govorov je leto kasneje nastala knjiga *Nacionalizem in krščanstvo – Kulturna pisma Slovencem*, ki jo je uredil in izdal Ivo Peršuh, žalostno ime, h kateremu se bomo še vrnili. Razmišljanja Franceta Vebra v *Nacionalizem in krščanstvo* so obenem filozofska in antropološka in teološka, posveča jih naravi človekove osebe in ustroju človeške družbe ter prepletenosti krščanske in nacionalne misli v njiju. Med njima, tj. med krščansko in nacionalno mislijo, ni nasprotja, je trdil.

Resnična nacionalna misel [se kaže] kot »vmesna«, v dejansko območje same krščanske misli vklenjena misel. Nacionalna misel poudarja na eni strani posebne »narodne«, »nacionalne« in torej take kolektive, ki bi bili že naprej nemožni, ako bi v prvem redu ne veljal krščanski individualni pogled na človeka in človeško življenje. Ista nacionalna misel pa se na drugi strani sama tudi ne more povzpeti do onega vesoljnega kolektiva ljudi, v katerem naj

bi odpadla vsa sama prirodnost in v katerem naj bi ostalo samo še delo duha. Krščanska misel in samo ta misel daje zato tudi resnični nacionalni misli na vsej črti pravo podlago in potrebno oporo: ob »začetku«, ko naj prodira nacionalna misel od poedinega človeka do – naroda ali nacije, in ob »zaključku«, ko naj tudi sam nacionalni vidik prehaja v – človečanskega, humanitetnega. [...]

[N]asprotja ni! Ne velja samo to, da krščanska misel prav nič ne nasprotuje nacionalni in ne nacionalna krščanski, temveč še to velja, da dobiva vprav sama nacionalna misel svoje izhodno in dokončno dopolnilo šele v pravem krščanskem pogledu na svet in življenje.

In še.

Krščanska misel izhaja iz individualnega človeka in nacionalna iz kolektivnega.

Krščanska misel izhaja iz samega duhovnega človeka in nacionalna iz prirodnega. Krščanska misel poudarja nadizkustveni, metafizični smisel našega življenja in nacionalna izkustvenega, empiričnega. Vse te trojne »posebnosti« krščanske in nacionalne misli so pa – in to je tu odločilne važnosti – enake trojne posebnosti v sami naravi, v samem življenju človeka. Sam človek je obojno, individualno in kolektivno bitje, sam človek ima svoje prirodno in še posebno duhovno svojstvo in sam človek je zato tudi po osnovnem »smislu« svojega življenja na eni strani vkljen v »zemski« smisel vsega prirodnega in sega na drugi strani v »nadzemski« svet vsega duhovnega. To se pa pravi, da imata krščanska in nacionalna misel svoj polni delež na sami naravi človeka in družbe in da je zato tudi skrbni pogled na ti dve misli enakovreden z enako skrbnim pogledom na samega človeka, ki sta mu obe misli namenjeni.

Krščanski in nacionalni misli se, kot je antropološko opazovanje človeka in njegove družbe navedlo Vebra, pridružuje še stanovska misel, ki si s krščansko in nacionalno mislijo prav tako ni v opreko, prav nasprotno, je menil, »stanovska misel [je] do nacionalne v razmerju, ki je zelo podobno [...] notranjemu razmerju resničnega nacionalnega pogleda na človeško

življenje do – krščanskega.« In še, je nadaljeval, »kakor sem o sami krščanski misli mogel in moral povedati, da šele ona pravo nacionalno misel omogoča in utemeljuje, enako velja, da dobi tudi samo stanovsko delo in prizadevanje šele ob naslonu na resnične nacionalne osnove skupnega življenja svoje pravo mesto in pomen«.

Iz krščanske misli, torej – in le iz nje – v polni meri rasteta najprej nacionalna misel in iz nje stanovska, ki pa imata pri urejanju človeških stvari različni vlogi oziroma, kot pravi Veber, »smeri«: nacionalna misel ima usmerjevalno smer in stanovska izvršilno smer. Njuno razmerje urejata dva poudarjeno krščanska motiva ali, bolje, koncepta, tj. pravica in ljubezen: »Torej pravica in ljubezen: prva, pravica, je osnovni čustveni usmerjevalec dejanske stanovske vzajemnosti in druga, ljubezen, nacionalne. [...] Ljubezen je neposredna osnova same pravice in pravica je posredni odsvit same ljubezni.« Svojih bralcev France Veber ne napotuje posebej na Biblijo ali koncilske dokumente, tudi jim ne poskuša posebej razlagati slovenskih razmer – biblična mesta in nauke Cerkve skopo navaja, slovenske razmere razlaga kar najbolj diskretno, malodane kriptično –, njegova razmišljanja so obča, vsa so katoliška, saj beseda »katoliški« v grščini pomeni obči, vsesvetoven. In njegova razmišljanja želijo biti onkraj vseh časov.

Le na enem mestu se Veber, svetovljan po svojem miljeju in v svojem duhu, spusti v svoj svet in svoj čas, na najnižjo raven, kot ga lahko razumemo, svojega sveta in časa.

Krščanska misel je misel ljubezni. Zato je pa krščanska misel tudi misel pravice, vendar pravice, ki ima samo v ljubezni, v pravi ljubezni svoj izvor in svojo osnovo. Vse to pa dokončno pove, da postaja tudi samo stanovsko življenje tem pogubnejše, čim bolj se oddaljuje od pravega krščanskega pogleda na svet in življenje. Zato je tudi znana zamisel »razrednega boja« za človeka in družbo enako usodna, kakor je tudi pravi krščanski misli kar najbolj nasprotna.

Kako zelo nasprotni sta si bili krščanska misel in »zamisel 'razrednega boja'«, se bo lahko kar najbolj očitno pokazalo ob Kardeljevem *Razvoju slovenskega nacionalnega vprašanja*, ki bo izšlo leto kasneje, v istem letu torej, ko bo zasedal ljubljanski kongres Kristusa Kralja.

In kako zelo usodno ju je že bilo mogoče vnaprej videti, je pokazal leta 1935 II. Evharistični kongres za Jugoslavijo, ki je potekal v Ljubljani v dneh med 28. in 30. junijem, med petkom in nedeljo, ob velikem prazniku Katoliške cerkve, prazniku apostolov Petra in Pavla, ki je bil tistega leta na soboto. Tudi na ta kongres so se zgrnile desetkrat desettisočglave množice, svojega legata kardinala Augusta Hlonda je poslal papež Pij XI. – tedaj je bil kardinal Hlond prvič na Slovenskem –, svojega zastopnika je poslal jugoslovanski kralj Peter II., prišli so ministri in dvorjani, slovenska vsakršna elita, na njenem čelu je stal Anton Korošec, zgrajen za potrebe kongresa je bil tedaj tisti ikonični *tempietto* na Plečnikovem stadionu in stadion je bil sicer urejen za cerkvene slovesnosti in množice, zbrane v dotlej v Ljubljani nevidenem številu. In z Brezij je bila skozi v pobožen marijanski namen ozaljšana gorenjska mesta, trge in vasi pripeljana slika *Marija Pomagaj* Leopolda Layerja, ki je tedaj prvič zapustila Brezje. Prvič se je zgodilo, da je podoba Matere Božje z Detetom Jezusom romala k svojemu ljudstvu, dotlej je bilo obratno.

Tudi na tem evharističnem kongresu, enako kot na Kongresu Kristusa Kralja štiri leta kasneje, so se vrstila bogoslužja za bogoslužjem, sledile so si procesija za procesijo, zven ene veličastne cerkvene pesmi je prehiteval ono predhodno. Spet in spet se je pelo *Povsod Boga*. Posebej za kongres je bila napisana in nato na tečaju izbrana *Himna Svetemu Rešnjemu Telesu*. Besedilo zanjo je napisal frančiškan p. Krizostom Sekovanič, tudi filozof in pesnik, uglasbil pa jo je eden vodilnih dirigentov svojega časa, Josip Čerin, ki se je sicer uveljavil že v avstroogrskem času, bil je cenjen predvsem kot dirigent vojaškim godbam in cerkvenim zborom.

Mogočno se dvigni nam spev iz srca
v pozdrav Rešeniku, Vladarju sveta!
Kristus, kraljui, Kristus zmagui!
V hostiji sveti nam gospodui!

Darujemo vdano Ti svoje srce,
dejanja, besede, vse misli, želje!
Kristus, kraljui, Kristus zmagui! [...]

Poživi nam vero v Presveto skrivnost
večerje nebeške, vseh svetih radost!
Kristus, kraljui, Kristus zmagui! [...]

Utrdi, Zveličar, nam upanje zdaj,
po Rešnjem Telesu obetaš nam raj!
Kristus, kraljui, Kristus zmaguj! [...]

Ljubezen gorečo nam v srcih užgi
do hostije bele, do Rešnje krvi!
Kristus, kraljui, Kristus zmaguj! [...]

Tudi to himno se je preprevalo vedno znova, imamo jo lahko za himno slovenske Katoliške cerkve.

Sklepne pontifikalne maše na stadionu se je udeležilo, kot so želeli verjeti organizatorji kongresa, stodvajset tisoč ljudi, a za našo temo bolj pomembno je bilo dogajanje v soboto dopoldne, ko so prisegli stanovi. Prisegli so vsi hkrati, istočasno, ob desetih dopoldne, a stan ob stanu, na različnih krajih mesta: »kmetski možje« in »kmetski fantje«, kar so šteli za dva stanova, delavci in delavska mladina, kar sta bila spet dva stanova, pa obrniki in posebej njihova mladina, srednješolci, visokošolci, tj. študentje, matere, kmečka dekleta, vse tja do uradnic in katehetov. Le služkinje so svojo prisego lahko dale šele popoldne ob pol petih.

Pred prisego so posamezne stanove nagovorili vselej trije govorci, vedno je bil vsaj eden izmed njih duhovnik, ki so imeli za izhodišča svojih govorov izbrana mesta iz Svetega pisma, govorci mladim delavskim fantom, denimo, naslednja: »Ali ni to sin tesarjev?« (Mt 13,54), »Jaz sem kruh življenja.« (Jn 6,35) in »Pasi moja jagnjeta, pasi moje ovce.« (Jn 21,16-17). Le France Veber, ki je študentom predaval o razmerju med filozofijo in krščanstvom, se ni navezoval na biblična mesta ne posebej na tradicijo krščanske misli, predavanje pa je sklenil z mislijo Tertulijana, filozofa iz 2. st., ki pravi: *Philosophia humana naturaliter est christiana*, tj. Človeška filozofija je po svoji naravi krščanska.

Prisega, ki so jo stanovi dali, je bila prisega Cerkvi in papežu in – kar morda ni najprej očitno – narodu. Takole so prisegli, denimo, delavski fantje, naj ostanemo pri njihovem primeru.

Duhovnik: Ali obljubite:

da boste v sebi in svojih tovariših krepili resnični krščanski čut, ki daje človeku smisel za višje reči, da vas ne obvlada sama skrb za kruh;

da boste proti vsem nevarnostim v delavnicah, družčinah in pri zabavi, zlasti v razmerju do dekleta skrbno varovali čistost duše in telesa kot najveljji zaklad za vse življenje;

da boste upogljivo podpirali danes težko ogroženo družinsko skupnost in domačnost krščanskega družinskega življenja;

da boste delali za pravo praznovanje nedelj in praznikov;

in – da hočete iztrgati delovni sloj novi sužnosti materializma.

Ali obljubite?

Vsi: Obljubimo!

Duhovnik: Ali obljubite:

da se boste v krščanski socialni akciji – borili za preureditev družbe edinole po nauku svetega očeta, postavljenega učenika in sodnika v nrvnih in zato tudi socialnih stvareh;

da se boste spoštljivo držali Pijeve okrožnice *Quadragesimo anno*;

da boste kot zgledni kristjani v apostolskem delu med svojimi odločno izpovedovali vso in celo krščansko resnico ter nič ne popuščali zmotam marksizma ali kakršnegakoli materializma [*sic!*];

da boste delali in se borili kot katoliški delavci le v disciplinirani strnjenosti s Cerkvijo in dosledno pokorni vodstvu papeža in svojega škofa.

Ali obljubite?

Vsi: Obljubimo!

Duhovnik: Ali obljubite:

da boste živeli iz vere v – odrešilno moč presvetega Rešnjega Telesa;

da boste zato pogosto, vsaj za hip obiskali – svojega prijatelja Jezusa Delavca v tabernaklju;

da boste pri maši ne le vsako nedeljo in zapovedan praznik, ampak po možnosti tudi med tednom;

da boste prejemali sami, skupno z domačimi ter skupno s svojimi stanovskimi tovariši pogosto Jezusa v Rešnjem Telesu, da bi bili močni in strašni za hudobnega duha, njegove sile in pomočnike.

Ali obljubite?

Vsi: Obljubimo!

Bila je to prisega papežu, poroku miru, kot lahko beremo, na tem svetu. In bila je prisega Cerkvi, poročstvu časnega in zagotovilu večnega miru. Prisega je bila bojna. Bila je prisega zvestobe v boju zoper marksizem in sicer vsakršni materializem, prisega zvestobe v boju zoper suženjstvo, ki iz njiju nujno izhaja. In prisega je bila evharistična. Boj zoper marksistično oziroma materialistično suženjstvo ima namreč kaj upa zmage le, če se ga pobožno bije iz evharistične vere, tj. »iz vere v odrešilno moč presvetega Rešnjega Telesa«, »iz resničnega krščanskega čuta«.

»Resnični krščanski čut«, ki človekov življenjski boj, še več, človekovo življenje osmišlja, seveda ne živi sam zase, niti ga ne živi vsak sam zase, temveč živi v narodu, kot bodo lahko slišali nekaj let kasneje Vebrovi radijski poslušalci in še kasneje brali bralci njegovih *Kulturnih pisem Slovincem*. Kongresna prisega je bila tako trojna. Bila je prisega papežu in Cerkvi in narodu. A prisega je bila ena, koncilski enačaj je bil potegnjen med temi tremi *loci catholici communes* družbenega oziroma političnega mišljenja: en papež, ena Cerkev, en narod.

Polni, celostni namen prisega, in sicer kongresa, je v svojem uvodniku v zborniku kongresa, ki je izšel leto zatem, podal Josip Srebrnič, predsednik jugoslovanskega odbora za evharistične kongrese, krški škof, naslednik

Antona Mahniča na tamkajšnjem škofijskem sedežu. Josip Srebrnič je bil, enako kot Mahnič, rojen Slovenec, rojen je bil v Solkanu, ton in ténor njegovega govora o krščanskih temah njegovega časa, prav posebej o temi narod – o narodu v katoliškem intelektualnem obnebu ni bilo mogoče misliti, naj poudarimo, zunaj krščanske misli, zakaj je tako edino prav, bo antropološko-filozofično razložil France Veber, kot smo že videli. –, pa je od Mahničevega grobega govora povsem drugačen, mil je, ves je poduhovljen, ves teološki, ves lep, svojstveno je liričen. Od robatega, na grobo mlete posmehljivosti zaničljivega mahničjskega nacionalno-klerikalnega govora se je slovenska klerikalna misel o narodu posloivila sicer že dobri dve desetletji prej. Najbolj pozorno je to storil s svojimi razmišljanji Aleš Ušeničnik, vrhunski filozof svojega časa in teolog, eden izmed ustanovnih očetov ljubljanske univerze in eden njenih prvih rektorjev. Leta 1940 je Ušeničnik svoja razmišljanja zbral v knjigi svojih razprav zadnjih treh desetletij. Gre za poglobljena razmišljanja o vélikih temah tistega časa in sicer časov do danes, tj. o državi, demokraciji, pravu, narodu, vojski, Marxu. A tedaj so bila njegova razmišljanja o njegovem času že onkraj njegovega časa le malo nazaj in mnogo naprej. Bila so razmišljanja o času zunaj časa, bila so razmišljanja o času izgubljenca v času.

Enako je bilo z vprašanjem, ki je katoliški nacionalni diskurz zaposlovalo vse tja vsaj od Mahničevih časov, namreč vprašanje o razmerju med vero in narodom, natančneje, vprašanje njunega hierarhičnega razmerja. Mahnič je trdno stal na stališču, da je vera nad narodom, enako desetletja kasneje tudi Aleš Ušeničnik, ki je imel tako narod kakor vero sicer za dragoceni vrednoti, a vendar, je pisal v svoji *Knjigi načel* iz leta 1936, »jasno je, da niso vse vrednote enakovredne. Jasno je tudi, da niso vse istovredne, ampak da so med njimi vrednote višjega reda, da je neki red, neka hierarhija vrednot. Ne prevračaj reda vrednot!« Vera je, torej, zanj vrednota višjega reda, narod ji je hierarhično nižje. Enako je, kot smo že videli, razlagal v svojih radijskih govorih in nato v svojih *Kulturnih pismih Slovincem* France Veber, ki je menil, da »krščanska misel in samo ta misel daje [...] resnični nacionalni misli na vsej črti pravo podlago in potrebno oporo«.

A kaj, če bi bilo potrebno nujno, a obenem nemogoče izbirati med enim in drugim, med vero in narodom? Izbira bi bila nemogoča, ni pa bila nezamisljiva. Janez Janžekovič, teolog in filozof, pozorni opazovalec znamenj svojega časa, je o tej nujni, a nemogoči izbiri tik pred začetkom vojne – druge svetovne

vojne, v kateri so bila, kot je menil Edvard Kocbek, kot smo že videli, zavezana vsa večna in časna vprašanja, s tem tudi vprašanja o veri in narodu – v reviji *Čas* v eseju z naslovom »Ob odločilni uri« razmišljal takole.

Morda nas vprašujete, kaj bi storili mi Slovenci, če bi nas zgodovina postavila pred sledečo izbiro: ali ostanete v državi, kjer boste ohranili svojo narodno svobodo, pa izgubili vero, ali pa pridete pod tujo oblast, kjer boste mogli ostati katoličani, pa boste izgubili svojo narodnost?

Za ta primer pa damo na jasno vprašanje jasen krščanski odgovor: Mi katoliški Slovenci bi ostali v narodni državi in pretrpeli v njej, če bi bilo treba mučeništvo za svojo vero. Vse drugo je strahopetno, neznačajsko in zato nekrščansko. Edino na ta način bi si ohranili svojo narodnost in svojo vero, z narodnim odpadništvom bi izgubili oboje. Zakaj? Izdajstvo naroda je v očeh kristjana smrtni greh, kolikor ga ne izgovarja nepoučenost ali slaboumnost. Odpasti od naroda, da ostanem katoličan, bi se reklo grešiti, da se zveličam. Nesmisel! Sicer pa, kako naj ostane narod katoliški, ako neha biti narod? Naša lastna zgodovina nam je pri tem zgovorna učiteljica.

Kljub razlikam v tonu in prilikah, ki so zahtevale zdaj tak zdaj drugačen ton, ostaja v slovenskem katoliškem nacionalnem diskurzu vseskozi neomajano stališče, da je slovenski narod lahko le katoliški, ali pa ni narod, oziroma, da so slovenski katoličani lahko le Slovenci, ali pa niso katoličani, še več, niso kristjani. To je bila katoliška klavzula pri opredelitvi slovenskega naroda. Ali rečeno z Janžekovičevimi besedami: »Sicer pa, kako naj ostane narod katoliški, ako neha biti narod?« Ali rečeno še drugače, le krščanska vera vzpostavlja slovenski narod in slovenski narod lahko živi le, če živi krščansko vero, in slovenski narod le tak ostane in naj je cena za to mučeništvo.

Ali rečeno še drugače, slovenski narod izhaja iz krščanske vere in njegovo prebivališče v vseh časih in pribežališče v hudih časih je Katoliška cerkev. Ljubljanska kongresa, tako evharistični kongres 1935. in kongres Kristusa Kralja 1939., sta bila slovesna manifestacija takšnega slovenskega katoliškega nacionalnega diskurza in njegove drže. Razkošje cerkvene liturgije, slovesna pobožnost ljudskih množic in slavnostni akademski argument – spomnimo

se študijskih razprav v hotelu Union ter Pitamica, Vebra in Ušeničnika in teološko-političnih nagovorov pred prisegami stanov – so tedaj hodili vštric.

Vrnimo se še enkrat na ljubljanski evharistični kongres in k njegovemu predsedniku, Josipu Srebrniču. Josip Srebrnič je bil elegant v katoliški teologiji prvega vatikanuma, enako tudi v svoji pobožnosti in političnem mišljenju, enako tudi v govorništvu, enako tudi v svoji dostojanstveni pontifikalni držbi. Takole je pisal v svojem uvodniku v zbirko aktov II. Evharističnega kongresa za Jugoslavijo, obenem zbirko poročil o kongresu.

Vedno česče čujemo glas, da narodi Evrope propadajo. Nekateri navajajo celo dejstva, ki to trditev dokazujejo. Vzrok temu pojavu pa iščejo v kulturi, češ, da je zakon zgodovine, ki prepleta vse narode, ta, da ko se gotov narod povzpne do določene kulturne stopnje, omaga in prične razvojno pot navzdol. To stališče odklanjamo, ker je fatalistično, ker zveni povsem po veri v golo usodo.

Ne kultura in ne zakon zgodovine ni vzrok, da narodi propadajo. »Bog ni napravil smrti in ni mu povšeči, da pogine, kdor živi. Vse kar je ustvaril, je ustvaril, da biva. Vsak narod na zemlji je ozdravljiv in strupa propasti ni v njem« (Modr 1,13,14). Tako gleda Bog na vse svoje stvari, prav posebno še na človeka in narode zemlje. »Kajti, vse ljubiš, kar biva, in ničesar ne sovražiš, kar si ustvaril ti, o Gospod, ki ti je drago življenje« (Modr 11,25,27). Gospod ljubi življenje! Velika je ta beseda. Še večja pa postane, če se spomnimo, da je Kristus-Bog vir vsega fizičnega in duhovnega življenja. Sam pravi: »Jaz sem pot, resnica in življenje« (Jn 14,6). [...] »Jaz sem prišel, da bi imeli življenje in ga imeli v izobilju« (Jn 10,10).

Narodi so ozdravljivi, v njih ni strupa propasti! Za vse čase velja, kar poročajo svete knjige o Življenju, ki je Kristus: »Moč je izhajala od njega in vse ozdravljala« (Lk 6,19). V Kristusu je torej vir življenja, ki ne pozna ne hiranja in ne smrti. V njem je vir mladosti, ki je vedno sveža in svoje sile še stopnjuje. V njem je moč za obnovo človeka in narodov. »Jaz sem kruh življenja« (Jn 6,48).

In v svojem govoru na slovesnem odprtju kongresa, v petek, 28. junija 1935, zvečer ob šestih, v ljubljanski stolnici, je škof Srebrnič govoril.

Kongres, pripravljen Kristusu v sv. Rešnjem Telesu z molitvijo in žrtvami, z ljubeznijo in splošnim sodelovanjem slovenskega naroda – naj služi ne samo proslavi njegovega dostojanstva, ampak tudi zadoščenju za krivice, ki mu jih je slovenski narod kot posebno občestvo ali v svojih poedincih napravil [...] In ko se njemu klanjamo, ko ga ponižno molimo, naj se dviga iz duš naša iskrena prošnja: Gospod, usmili se nas! Gospod, ne ravnaj z nami po naših hudobijah! Gospod, ne spominjaj se grehov moje mladosti in očisti me grehov, ki so prikriti.

Prosimo Marijo, presveto Mater našega dragega Gospoda, naj nam da čiste velike duše, da bo naš kongres en sam slavospev: Kristus, kralj, Kristus, zmaguj, v hostiji sveti nam gospoduj! Zakaj »Vredno je Jagnje, ki je bilo žrtvovano, da prejme oblast in bogastvo in modrost in moč in čast in slavo in hvalo!« (Raz 5,12).

Amen.

Molitev posvetitve slovenskega naroda Kristusu, prvič, obenem molitev priporočitve naroda Kristusovi materi Mariji, drugič, in tretjič obenem molitev, ki je bila obljuba, da se narod spreobrne, da bi bil vreden najprej Marijinega priporočila in slednjič Kristusovih obljub odrešenja – ta trojna molitev je bila na kongresu izrečena spet in spet, kar najbolj vzvišeno obenem pobožno in prisrčno, v pridigi kardinala Hlonda, papeževega legata, pri maši na praznik sv. Petra in Pavla, in gotovo kar najbolj impresivno pri polnočnici za može in fante, ki jih je nagovoril ljubljanski škof Gregorij Rožman, tako maša kot polnočnica sta se odvili na Plečnikovem stadionu. Vzdušje je moralo biti zamaknjeno, kot da res od vsega tuzemskega sveta odmaknjeno. Na polnočnico so se, denimo, v mraku poznega večera in tišini vsega mesta iz središča mesta stotnije mož in fantov odpravile v sprevodu z gorečimi baklami v rokah, dvakrat toliko ženskih oči je bilo tedaj uprtih vanje.

Zamaknjeno je bilo sicer vzdušje mesta Ljubljana v tistih dneh. Slovensko glasbeno društvo Ljubljana je na kongresni petek v veliki dvorani hotela Union izvedlo, izvedlo oratorij *Mesija* Georga Friedricha Händla. Oratorij govori o Kristusovem božanskem rojstvu, njegovem človeškem življenju in njegovi odrešilni in poveljani smrti. V operi so v soboto ponovili predstavo *Parsifal* Richarda Wagnerja. Gre za opero, katere snov se navdihuje pri srednjeveški

mistični zgodbi o iskanju svetega grala. Opero so tedaj razumeli kot svojevrstni glasbeno-dramatični misterij celostne umetnine: Richard Wagner je na prvo stran partiture napisal leitmotive krščanstva, tj. vera, upanje, ljubezen, in s tem določil režijske koordinate njene izvedbe. In na Kongresnem trgu so sredi noči – predstava se je pričela ob pol dveh ponoči in je trajala skoraj do četrte ure zjutraj – uprizorili misterij *Slebernik* Huga von Hofmannsthala, misterij ali prej moraliteto, kot jo je v svoji gledališki oceni označil Josip Vidmar in pri tem pohvalil Otona Župančiča: »Moraliteto je v slogu in dikciji slovenske ljudske legende čudovito ubrano poslovenil Oton Župančič. [Moraliteta oziroma misterij] je pomembna umetnina in velika slovenska jezikovna stvaritev.« Moraliteta oziroma misterij *Slebernik* je zgodba o sleherniku, ki noče umreti, vsakršno vznemirjeno poželenje ga neločljivo veže na ta svet. Šele vera v Boga in upanje na Božjo milost ga slednjič pomirita do te mere, da lahko umre in gre lahko k svojemu Bogu. *Slebernik* pod zvezdnatim nebom zgodnjega poletja na tedaj in do danes osrednjem slovenskem trgu, tj. Kongresnem trgu, vsem obilno ozaljšanem z dišečimi girlandami, z odrom, postavljenem pred mogočno fasado uršulinske cerkve, na katero je bil pritrjen evharistični križ kongresa – vse to je na gledalce moralo narediti velik in nepozabni vtis. Še več, vse to je moralo na slehernega gledalca narediti nepozabni slovenski vtis slovenskega slehernika, saj so igralci nastopali v slovenskih narodnih nošah, takšnih, kot si jih je bil zamislil Maksim Gaspari.

A ves ta nabožni teater je bil šele predigra zares velike, vélike spokoritvene in Bogu vse privržene drame – svojevrstnega človeškega pasijona kot celostne umetnine v Božjo čast, celostno pobožne celostne umetnine –, ki se bo odvila na Plečnikovem stadionu štiri leta kasneje. Šlo je za duhovno dramo, kot bi jo nemara označil etnolog Niko Kuret, ki je zanjo napisal besedilo oziroma scenarij. Njen naslov je bil *Igra o Božjem kraljestvu*. Režijo je vodil Ivo Peršuh, tedaj eden vodilnih katoliških časnikarjev in urednikov, eden izmed vodij katoliškega telovadnega društva Orel in eden glavnih organizatorjev obeh ljubljanskih kongresov, evharističnega kongresa leta 1935 in kongresa Kristusa Kralja štiri leta kasneje.

Igra o Božjem kraljestvu se je torej odvila na stadionu na predvečer zadnjega kongresnega dne, na sobotni večer 29. julija 1939, ki se je tekom igre prevesil v noč. Šlo je za dramatično uprizoritev večnega boja med dobrim in zlim vseh časov, v katerem slednjič zmaga dobro v času za večnost. *Igra* je bila oni prvi vrhunec kongresa.

[V *Igri* je] ponazorjena večna borba med nadangelom Mihaelom kot predstavnikom svetosti in čednosti ter Antikristom (Lucifer-jem) kot predstavnikom zla, greha in strasti. Predmet te borbe je človekova duša, ki jo hoče Antikrist osvojiti s sedmerimi poglavitnimi grehi. Z armado pomagačev zavaja že itak v posve-tnost obrnjeno človeštvo sedaj v ta, sedaj v oni greh, dokler večina človeštva ne zapade mamljivosti sveta in ne služi z navdušenjem peklu. Ta Antikristov uspeh je pripisati predvsem nedelavnosti in malodušju vernih, ki se zanašajo zgolj le na pomoč od zgoraj, pa sami nič ne ukrenejo zoper poplavo greha in zmot. Svet je razde-ljen v borbene in odkritosrčne satanove služabnike ter v verujoče, a skrite in strahopetne.

Toda v ozadju tega prizora se pripravlja temu svetu konec. Nova mladina, prežeta z ognjem ljubezni in prepričanja o resnici in moči Kristusovega odrešenja ter odločena vzeti nase žrtev najsil-nejše borbe, pripravlja konec zdvajanju, popuščanju in polovičar-stvu, konec zmotam in satanskim zavajanjem. Ko je moč in ugled Antikrista v svetu na višku, se dvigne armada mladih. Z bojno pe-smijo in novo lučjo vdere v vse vrste človeške družbe, jih zavojuje in vspostavi v svetu spet pravilni red, po katerem je Kristus edini zakoniti kralj sveta in človeških src. Antikrist sam in njegovi po-magači poraženi zapuste bojišče, na katerem mogočeno odmeva pesem zmage in obljuba zvestobe Bogu.

Tako je pisalo v didaskalijah k *Igri*. V *Igri* so *dramatis personae* nadangel Mihael, »besednik božji«, na eni strani, ter Antikrist, Lucifer, na drugi strani. Ob slednjem je sedmero naglavnih grehov, tj. napuh, lakomnost, nečistost, nevoščljivost, požrešnost, jeza in lenoba, ob njih so njihovi pomagači. Na strani nadangela Mihaela so najprej angeli in nato Verni in Posvetni, tj. najbrž tisti, ki ne verujejo v Boga, a jih je krščansko sporočilo že doseglo. In na nadangelovi strani so vsa krščanska mladina ter sta Fant in Dekle. Stadion je bil za *Igro* posebej scensko pripravljen. Pred *tempietto* je bil postavljen oder za nadangela in angele, ostali Božji so bili razporejeni med Uporne na nadangelovi desni in Bogate, tj. duhovno bogate, na njegovi levi. In na drugi strani stadiona je stal črn stolp Antikrista in njegovih grešnih. In sredi stadiona je bil postavljen bel stolp z jamborom, na katerem je na vrhuncu *Igre* zaplapolala zastava Kristusa Kralja. Pred jamborom so stali Neodločni.

V *Igri* je sodelovalo dobrih tri tisoč igralcev, vsi so bili naturščiki, na predstavo so se po župnijah širom slovenskih dežel pripravljali od pozne pomladi, prva generalna vaja je potekala preko radijskega prenosa, bilo je to prvič in ostaja do danes edinstveno v zgodovini slovenskega gledališča. Predstava oziroma igra oziroma, natančneje, Igra, je bila tudi sicer edinstvena in takšna ostaja do danes. Tudi gledalci, ki jih je bilo tistega toplega poletnega večera na stadionu zbranih več deset tisoč, so tekom predstave postali namreč – igralci. Bila je to duhovna igra, igralci so bili duhovni igralci in gledalci duhovni igralci. To ni bila le igra, bila je igra, ki je postala Igra, tj. duhovna drama, *theatrum sacrum*. Sklepni prizor *Igre* je šel takole.

Fant in dekle: Čigav je svet in vse na njem?

Vsi gledalci, verni in mladina: BOŽJI!

Fant in dekle: Poslušajte spet – / ljudstvo božje in nejeverniki: / evangelij ljubezni, / evangelij pravice, / evangelij bratstva / naj odmeva od vseh nebesnih strani.

Vsi gledalci, verni in mladina: LJUBEZEN! PRAVICA! BRATSTVO!

Fant in dekle: Kraljestvo božje / raste na razvalinah / greha, krivic in zmot.

(Na jambor se dvigne prapor Kristusa Kralja.)

Vsi gledalci, verni in mladina (mogočno zapojejo): Mogočno se dvigni nam spev iz srca / na čast Rešeniku, vladarju sveta! / Kristus, kraljuj! Kristus, zmaguj, / v hostiji sveti nam gospoduj!

Fant in dekle: O vi vsi, / ki vam je srce razdejala / sla po bogastvu – / o vi vsi, / ki ste strti v sovraštvu, / v trpljenju omagali, – / o vi vsi, / ki se vam je uprlo / razdejanje vojska – / in vi vsi naposled, ki ste nezavedni, neodločni / stali ob strani, / zaslišite klic, / ki dviga milijone / do junaštva, / do odpovedi, / do mučeništva: Kristus včeraj, / Kristus danes, / Kristus vekomaj – / začetek in konec – / pot, resnica in življenje!

Vsi gledalci, verni in mladina: AMEN!

[...]

Dekle in fant: Gospod Jezus Kristus! / Klanjamo se Ti kot Kralju sveta! / Vse, kar je ustvarjeno, je za Tebe ustvarjeno! / Zato izvršuj vse svoje pravice nad nami! / Obnavljamo krstno obljubo! / Odpovemo se satanu, njegovemu napuhu in njegovim delom! / Obljubimo, da hočemo živeti kot dobri kristjani! / Prav posebno pa se zavežemo, da hočemo zastaviti vse moči, / da pripomoremo k zmagi božjim pravicam in pravicam Cerkve! / Božje Srce Jezusovo, / darujemo Ti svoja skromna dela, / da bi vsa srca priznavala Tvoje sveto kraljevanje, / in da bi se Tvoje kraljestvo utrdilo po vsem svetu!

Mihael: Amen!

Vsi: Amen!

Sledila je himna *Povsod Boga*.

Le mesec kasneje se je začela druga svetovna vojna, ki bo dobro leto kasneje z vso svojo razdiralno, brezobzirno grozljivo silo udarila tudi na Slovensko. Vojna bo, kot je svoja razmišljanja o dogajanju na Slovenskem v tridesetih letih 20. stoletja na nekem mestu sklenil zgodovinar Jurij Perovšek, »najtežja preizkušnja Slovencev in v njej njihovo srečanje s samim seboj«. V tem srečavanju Slovencev s Slovenci, v tem slovenskem infernu, bo klic h Kristusu Kralju z obupano vero vanj in v tej veri z vso obupno odločnostjo za boj za Kristusa in narod dvignjen vsaj še enkrat. Sredi slovenskega inferna, tj. leta 1943, bo začel izhajati preprost časopis ali prej list, ki nosi preprost, a mogočen naslov – *Kristus Kralj*. Prva številka je programska, program je križarski, program je zoperstaviti se programu OF.

Važno je [vedeti], da OF ni nič drugega kot gibanje, ki ga vodijo komunisti, gibanje, ki hoče ustvariti brezbožno Slovenijo, torej novo Slovenijo, ki bi bila komunistično urejena. OF noče svobodne Slovenije, ona hoče, da bi bilo slovensko ozemlje del Balkanske ali pa Podonavske komunistične republike. Ne gre ji za

svobodo in pravice Slovencev, njen cilj je, da bo slovensko ozemlje s svojim prebivalstvom komunistično in brezbožno.

Toda naš narod, kar je zdravega, je še pravočasno, čeprav pozno, spoznal pravi komunistični obraz in se mu postavil neizprosno po robu.

Programu *Kristusa Kralja* je predhodil poziv.

JUNAKI! Slovenski možje in fantje! Dočakali ste veliki – velikih časov začetek. Ali boste dočakali tudi velikih časov – konec? Boste! Toda le, ako bo Vaš boj svet boj, boj v znamenju Kristusa Kralja, po njegovi postavi, po njegovih ukazih! Le ako bo Vaše geslo: Živel Kristus Kralj!

Živel Kristus Kralj v naših srcih, živel v srcih naših dragih, živel v naših domovih, logih in gozdovih, živel v vsej domovini, v milem slovenskem narodu!

Živel! Živel!

ZAKAJ SE BORIMO? Trije mogočni stebri našega zdravega, tisočletnega življenja: stara krščanska omika, dom in vera – so se v teh časih nevarno zamajali. Brezbožni komunizem, najgrozovitejše orožje satanovo, kar jih polni človeštvo, se je z nevidnimi zobmi zažrl vanje, da bi jih spodnesel. Ob dvanajsti uri smo vstali mi borci vere in zvestobe. Visoko smo dvignili meč. V sveto prisego smo ga zavihтели na vse štiri strani neba: čuvarji naših domov in cerkva. Vstali smo mladi in zdravi, vstali nemi za vse očitke in vsa podla podtikanja, vstali smo uklenjeni v eno misel: sklenimo naše vrste in svetu povejmo: Proč roke od naših svetinj!

Mi se ne borimo iz mlade prevzetnosti in puhle domišljavosti, ne borimo se iz koristolovstva in dobičkaželjnosti, ne borimo se za slavo in čast, mi se namreč borimo s stisnjenimi zobmi in z jeklenimi pestmi proti komunističnemu satanizmu, ki kot puščavski pesek vdira na našo sveto zemljo!

Naš boj je trd, trd, ker nas je rodila zdrava in klena mati, ker je naše delo trdo, ker nam je življenje trdo!

Naš boj je neizprosen, kot je neizprosen nasprotnik, ki nam je vrgel rokavico v obraz!

Naš boj je svet, svet, ker branimo in umiramo za svete stvari!

Naš boj je iz ljubezni, ker neskončno ljubimo to troje: MATI – DOMOVINA – BOG.

Tu se naš meč spremeni v sveto in blagoslovljeno orožje, tu se naša borba spremeni v mogočno križarsko vojsko proti satanskemu brezboštvu in sovraštvu do vsega, kar je božje! To je naša borba, to je tudi naša zmaga!

DEUS HOC VULT – BOG TAKO HOČE, je bilo geslo starih srednjeveških križarjev. BOG TAKO HOČE je tudi geslo nas modernih križarjev, ki branimo naše svetinje, da jih bo jutrišnji rod cenil bolj, kot jih je ta!

Pogumnemu klicu v strahu je sledil strašljivi molk v pogubi, smrtonosni, smrtni molk. – »Kje leži mrtvak / vznak? / Glavo je dal / domobranec, partizan / [...] / mlad, mlad, mlad / zdrav, zdrav, zdrav, / ta ustreljen, oni zaklan / je pal, / koliko ran, / koliko glav / sred poljan? – / Boj je čas: / obed čaka nas / krak krak krak [...]«

Edvard Kocbek je tedaj, januarja 1943, pisal ljubljanskemu škofu Gregoriju Rožmanu: »Recite vsem Slovencem, da je treba danes najpreje rešiti narod kot posodo osebnega in duhovnega življenja, kajti če rešimo narod, rešimo tudi človeka, njegovega duha in njegovo vero.« Da bi škof Kocbeku odgovoril, ni znano.

A odgovor vendarle ni izostal. Aprila istega leta je v peti številki lista *Notranjec v borbi proti komunizmu* Edvard Kocbek lahko bral naslednje vrstice.

Kaj je »Osvobodilna fronta«? »Osvobodilna fronta« je mreža, v katero komunisti lovijo nekomuniste. [...] Resnico so proglasili za laž, na mesto resnicoljubnosti je stopila prevara.

Življenje slovenskega človeka je postalo odvisno od samovolje skritega komunističnega vodstva, od spretnosti najetega atentatorja, od stopnje krvoločnosti partizanskega krvnika.

Spošтовanje in strpnost do sorojakov se je zamenjala s sovraštvom in nasiljem nad vsakomer, kdor ni slepo verjel v krvavi simbolj srpa in kladiva. Svoboda vesti in prepričanja se je morala umakniti duhovnemu pritisku najhujše stopnje.

Premična in nepremična lastnina je postala predmet izsiljevanja, ropanja in požiganja.

Tako je OF gnala naš narod v barbarizem, ki ne pozna ne moralnih ne pravnih postav. Takega barbarizma si omikani slovenski človek prej niti v domišljiji ni mogel predstavljati.

Zato je resnično, da je komunizem in njegova OF za nas in za naš narod največja nevarnost.

Legitimacijo za slovenstvo po končani vojski bo imel samo tisti, ki bo zdaj pomagal v borbi proti komunizmu!

»Legitimacijo za slovenstvo po končani vojski bo imel samo tisti, ki bo zdaj pomagal v borbi proti komunizmu!« – Obrnilo se je vse drugače. Po končani vojni je stopila v veljavo komunistična revolucionarna klavzula, kot jo je formuliral Dragotin Gustinčič, imenujmo jo torej Gustinčičeva nacionalna klavzula: »Samo po sebi se razume, da imajo [Slovinci] vse [...] pravice [naroda]. In vsaka komunistična stranka [...] jim te pravice brez zadržkov priznava. Brez zadržkov v toliko, seveda, v kolikor nacionalno gibanje Slovencev ne bo reakcionarno in proletarski revoluciji ne bo nosilo nobene škode in nobene nevarnosti.«

In nato sta nastopila zupanovska dolgčas in suženjstvo.

VII.

Sredi maja 1941., mesec dni po prihodu italijanske okupacijske vojske, je bila v Ljubljani v tedaj pravkar dograjeni modernistični palači Bata, v poslopju, kjer je danes *shopping mall* Nama, razstava slovenskih likovnih umetnikov, že deveta svoje vrste, njen naslov je bil *Slovenski lik*. Na njej je svoja platna razstavil slikar Lojze Perko, slikar in kipar France Kralj je pokazal svoja platna in plastike, mogoče je bilo videti tudi plastike kiparke Milene Dolgan

ter kiparjev Vladimirja Jakiča in Ivana Štreklja. Ob razstavi je izšel drobni katalog s seznamom razstavljenih del in uvodnikom, ki ga je napisal Lojze Perko. Ob koncu uvodnika je Perko izrazil svojevrstni poklon domovini titanov umetnosti, kot je pisal, torej Italiji, a pomembnejši za našo temo in zelo pogumen – mesto je bilo pod italijansko fašistično okupacijo – je njegov edinstveni poklon slovenski zemlji in Slovencem.

Slovenska zemlja, čudovita je tvoja lepota! Gozdovi pojo, – jočejo, žitna polja drhte v plodni sočnosti, – povodne vile se skrivnostno vpenjajo [*sic*] iz tolmunov in žuborečih potočkov, – in kristalno motni soji žarkega sonca mistično obsevajo bele cerkvice po valovitem gričevju in brdih, ko pozvanja zvon večerni – Ave!

Takšni stojimo mi vsi pred Vami, mladi – najmlajši: Vsak z isto zemljo, z istim srcem! Mi smo od slovenske zemlje »odvisni«!

Iščemo svojo pot v višino in globino, verujemo v svoje delo – v našo molitev!

Ponosni smo na svojo grudo, verujemo v svoj vzvišeni in lepi smoter, ko z njim odpiramo list nove dobe, ki naj izžareva iz Tebe, slovenska zemlja, polna blagoslova. Tvoje grudi dihaajo to pomlad: – zemlja, ljubimo Te, sprejmi našo ljubezen!

Slovenski lik je bil torej naslov likovne razstave in z njo so se umetniki umeščali v dolgo tradicijo iskanja slovenskega likovnega motiva oziroma, več, slovenskega umetniškega idioma, ki ji je torišča postavilo dunajsko društvo Vesna pred tedaj skoraj pol stoletja. Ali je v Perkovih zanesenih gorečih klicih »Zemlja, ljubimo Te!« in »Slovenska zemlja, polna blagoslova!« in »Čudovita je tvoja lepota!« videti tudi že prikrito napoved gorečega boja zoper okupatorja, tega ne moremo gotovi reči, vsekakor takšne napovedi upora ne moremo povsem izključiti: »Takšni stojimo mi vsi pred Vami, mladi – najmlajši: Vsak z isto zemljo, z istim srcem! Mi smo od slovenske zemlje ,odvisni!‘ [...] Ponosni smo na svojo grudo.« Boj, upor zoper okupatorja se je namreč začel takoj po njegovem prihodu v Ljubljano in je trajal vse do njegovega končnega poraza.

Enajst let kasneje, sredi oktobra 1952, je bila v Cekinovem gradu v ljubljanskem parku Tivoli, tedaj že namenjenem Muzeju narodne osvoboditve – bil je to

predhodnik današnjega Muzeja novejše in sodobne zgodovine Slovenije, ki je še vedno v isti grajski stavbi –, postavljena razstava z naslovom *Ljubljana v narodnoosvobodilni borbi*. Razstava naj je bila osnova za kasnejšo stalno postavitvev in naj je prikazala, kot je pisal njen recenzent v prvi številki revije *Kronika – Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, »gigantske napore Ljubljančanov v dobi italijanske in nemške okupacije«. Razstava, ki jo je dala postaviti komunistična partija, je bila sicer razdeljena v tri dele. Njen prvi del je bil posvečen Ljubljani v obdobju od ustanovitve slovenske komunistične partije do zloma prve Jugoslavije, drugi del je bil posvečen obdobju italijanske okupacije, in njen tretji del obdobju nemške okupacije do konca vojne. In čeravno je bil namen razstave dosežen, je pisal njen recenzent v *Kroniki*, namreč »prikazati in ohraniti spomin na veličastno borbo Ljubljane v letih 1941 do 1945«, pa tisti, je nadaljeval, ki borbe »ni doživljal ter o njej ne ve, ni niti zdaleka dobil vtisa o tisti Ljubljani, v kateri je bilo dnevno na stotine sestankov, kjer so dnevno izhajali ilegalni časopisi, brošure in letaki, pod kakšnimi nemogočimi pogoji in življensko nevarnostjo so tehniki tiskali te časopise, kako so si ljudje od ust pritrgovali hrano ter dajali za partizane moko po zajemalkah, sladkor po žlicah, kako so padali streli VOS-ovcev na domače izdajalce«. Razstava je bila, skratka, slaba, le slabo, le na daleč je zmogla predstaviti uporno »mesto heroj«, kot se bo Ljubljana kasneje imenovala: »Ljubljana je bila v tem času edinstveno mesto, ki je po svoji enotnosti, množičnosti in organiziranosti postala resnična 'država v državi',« je še pisal recenzent razstave.

A vsaj eno delo na tej razstavi je govorilo tudi o uporni neenotnosti, tudi množični, tudi zagonetno organizirani, tako v mestu, kakor sicer na Slovenskem v tistem vojnem času. Bilo je to oljno platno Toneta Kralja *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942.

Tone Kralj je bil tedaj že uveljavljeni slikar velikega slovesa, menda bolj kot kateri koli svojih sodobnikov-slikarjev zavezan izbranemu slovenskemu narodnemu oziroma nacionalnemu programu, menda ne pretiravamo, če rečemo, da je bil svojčas najbolj slovenski izmed slovenskih slikarjev. Njegov lastni, prav osebni, srčni program v tej zvezi je bila markacija slovenskega nacionalnega prostora zoper *italianità*, tj. velikopotezni, grobi, nasilni, brezobzirni nacionalistični program fašistične Italije. Od sredine dvajsetih let pa do konca vojne je Kralj že poslikal petnajst cerkva na Primorskem – s poslikavami bo nato nadaljeval vse do svoje smrti leta 1970 –, in sicer zato, da bi na ta povsem svojstveni način potegnili mejo med slovenskim in italijanskim nacionalnim prostorom, pa tudi med svetom

pobožnega krščanstva in svetom grobega greha in pogube ljudi-pošasti. Njegove stenske poslikave so nastajale po naročilu in pod tihim varstvom in skrito zaščito slovenske primorske duhovščine, zbrane v Tajni krščanskosocialni organizaciji in Zboru svečnikov svetega Pavla. Skupaj z duhovščino je Kralj za motive izbiral svetopisemske prizore in prizore iz življenja svetnikov, ki jim je nato dal svojo lastno izjemno in izvrstno ekspresionistično podobo, vso nacionalno kolorirano, in s tem, kot piše zgodovinar Egon Pelikan, ki se je temu Kraljevemu opusu pozorno posvetil v svojih odličnih raziskavah, ideološko markiral prostor, beri ločil slovenski prostor od italijanskega. In ločil je, moramo dodati, svet najmilejše pobožne vere od kar najbolj grobega sveta brezbožne surovosti.

Kot standardni pristop k ideološki markaciji prostora je Tone Kralj uporabljal slovenske narodne barve (bela, modra, rdeča), svetnike Slovanov, torej sveta brata Cirila in Metoda, pisavo glagolico itd., tematsko pa se je oprl na zgodbe iz Svetega pisma, posebno tiste o Kristusovem trpljenju ali trpljenju prvih kristjanov in jih vključil v cerkvene poslikave kot alegorične zgodbe oziroma kot podobe o preganjanju Slovencev pod fašizmom. »Pozitivci« so tako praviloma mučenci, slovanski svetniki, prvi kristjani itd. Odeti so v slovenske narodne barve. Za razliko od »negativcev«, ki so upodobljeni z ostudnimi grimasami, dinamično, histerično, agresivno in primitivno, so »pozitivci upodobljeni kot nosilci slikarjevih večnih vrednot, vere in narodnosti, nastopajo pa statično, monumentalno, pokončno in umirjeno – brezčasno.

Enako mirno, pokončno, umirjeno, kot da že onkraj časa, stojijo tudi talci na omenjenem Kraljevem oljnem platnu *Steljanje talcev*, 13. 10. 1942. Slika je nastala, kot menijo umetnostni zgodovinarji, po koncu vojne. Na platnu je ujet trenutek tik pred strelom v še enega talca, mladega moža. Večer je, nesrečnik stoji pred visokim zidom v široki ulici, polni vojaščine, ob njegovih nogah že leži šestnajst njegovih mrtvih predhodnikov, devet jih z zvezanimi rokami še čaka, da mu sledijo. Mladi mož stoji pokončno, z rokami zvezanimi na hrbtu, s prevezanimi očmi, prsa ima napeta v uporni lok junaka kot da brez strahu in dvomov. Pripravljen je umreti, na smrt čaka mirno, ve, zakaj umira.

A ne želi umreti. Mirna je sicer drža njegovega telesa, zdaj zdaj bo umrl, a na žalostnem obrazu mu je neutajljivo izrisan življenski nemir, vsak čas bi želel spet še enkrat živeti.

Upodobjen je torej na tem pretresljivem platnu zgodovinski trenutek streljanja talcev na večer tistega oktobra. Streljanje talcev je bil povračilni ukrep italijanskih okupatorjev za atentat na Marka Natlačena, nekdanjega bana Dravske banovine, tedaj pa enega vodilnih mož Narodnega odbora za Slovenijo, koalicije političnih strank še iz stare Jugoslavije. Različni so si bili njihovi interesi, skupno jim je bilo nasprotovanje komunizmu in skupna jim je bila plašna previdnost v vojnih časih, skušali so zdaj bolj zdaj še bolj nesrečno sodelovati z okupatorjem, da bi že kako srečno prestali vojno, in naj pride, kar že mora priti, naj je sreča, naj je nesreča.

Vitomil Zupan je ob koncu vojne, leta 1944, napisal dramsko igro *Rojstvo v nevihti – Dramska reportaža v treh dejanjih*, v kateri si je za temo vzel skoz in skoz človeške dileme ob okupaciji in pogum upora zoper njo. Delo bi v zgodovini slovenske drame svojčas zagotovo veljalo za najboljšo dramo t. i. narodnoosvobodilnega boja, kot menijo literarni zgodovinarji, če bi mu prvenstva ne odnesla partizanska drama Vladimirja Pavšiča – Mateja Bora *Raztrganci*. Razlogi za to niso ležali v dramski kvaliteti slednje, ki je preprosta agitka, resda pretresljiva, temveč v dramatični osebi avtorja prve, za obe drami ali prej igri sicer velja, če nekoliko priredimo besede Josipa Vidmarja iz neke njegovih številnih priložnosti za literarnokritiško jedkanico, ki jih nobene ni zamudil, da če bi ne obstajala dramatika, bi drami ne bili napisani. Dragocena je Zupanova drama vsekakor zaradi enega prizora, v katerem je dramatično zgoščeno povzeto nespravljivo medvojno slovensko nasprotje med kolaboratsko stranjo, ki ji je pripadal Marko Natlačen, denimo, in Narodni odbor za Slovenijo na eni strani, ter uporniško stranjo na drugi strani. V prizoru nastopa Mirtič, delovodja nekega manjšega obrata, malomeščanski tip kratke zdrave pameti, za katerega se sčasoma izkaže, da je potuhnjeni izdajalec okupatorju. In nastopa Fatur, mlad fant, nekoč študent, sedaj pa sodelavec OF, aktivist. Takole gre njun pogovor.

Mirtič: Previdnost je mati modrosti. Samo tako bomo v miru pre-spali noč okupacije. Zdaj še prav nič ne vemo, kaj se bo v svetu zgodilo. [...] Vaše občutje je plemenito. Priznam vam, Fatur, celo junaško. Toda življenje hodi z okovanimi čevlji po plemenitih čustvih. Danes velja jeklo in zlato. Da, da, mladi prijatelj, taka je resnica. Ali imate jeklo in zlato?

Fatur: Volja je jeklo. Koprnenje po svobodi zlato. Zdaj moramo začeti boj, ali pa smo zgubili pravico do besede. Tako je za nas ena sama pot: BOJ!

»Zdaj moramo začeti boj, ali pa smo zgubili pravico do besede.« – To je bilo prvo vodilo slovenskega upora proti okupatorju, najvišjega boja, tj. boja za ceno lastnega življenja. A boj je bil dvakraten, in dvojno je bilo žrtvovanje, kot nam kaže že branje *Rojstva v nevihti*. Faturjev boj je bil boj zoper okupatorja, prvič, in bil je, drugič, boj zoper vse, ki bi bili lahko v oviro revoluciji slovenskih komunistov in njihovemu nacionalnemu programu: »Sie muesen gnadenlos bekaempft werden.«, tj. Brez milosti se je proti njim boriti, je pisal Dragotin Gustinčič v svojem *Problemu naroda pri Slovencih* in pri tem uveljavljal komunistično nacionalno klavzulo. In tako je bilo tudi žrtvovanje dvojno, namreč žrtvovanje lastnega življenja in življenja svojega slovenskega bližnjega. Streljanje talcev 13. oktobra 1942 v Ulici Cirila in Metoda, danes Ulici talcev – obe poimenovanji ulice bi ne mogli imeti večjega spominskega pomena – je bilo, kot smo že pisali, povračilni ukrep za atentat na Marka Natlačna, ki ga je na jutro istega dne izvedla Varnostno-obveščevalna služba, šturmsvadron slovenskih komunistov. Atentat ni bil prvi, predhodili so mu mnogi, sledili mu bodo številni. Ivo Peršuh, denimo, režiser *Igre o Božjem kraljestvu*, je bil ustreljen že 26. aprila istega leta, istega dne po jutranji maši je bil komunistični strel usmerjen, smrtonosno, v Lamberta Ehrlicha, ob njem je padel tudi eden njegovih študentov, pomotoma, strel je bil namenjen nekemu drugemu, pomembnejšemu. Ljubljana, skratka, je bila malodane od prvih dni vojne v primežu dvakratnega nasilja, okupatorjevega vojnega nasilja in revolucionarnega nasilja komunistov. Ali rečeno drugače, kar najbolj skopo, znotraj svetovne vojne dotlej nevidenega besa je besnela dotlej nevidena slovenska vojna. Besnela je, skratka, slovenska državljanska vojna.

In ko je Tone Kralj po koncu svetovne vojne – a ne tudi po koncu slovenske državljanske vojne, ta je namreč še trajala, k čemur se v nadaljevanju še vrnemo – na tisti tako slabi razstavi z nerodnim naslovom *Ljubljana v času narodnoosvobodilnega boja* razstavil svoje platno *Steljanje talcev, 13. 10. 1942*, je le malokdo, če sploh kdo, vedel, da ima platno tudi svojo poslikano hrbtno stran, ki je bila nekoč lice platna. Šlo je prav tako za oljno sliko, nastala je istega leta, ko so bili ustreljeni talci in še prej Natlačen, Peršuh ter Ehrlich in njegov nesrečni študent, torej med vojno, po vojni pa ga je Kralj obrnil in nanj naslikal drug prizor. Vprašanje o razlogih za to naj pustimo najprej odprto. Slika je bila odkrita nedavno in nato tudi restavrirana, hrani jo Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

Streljanje talcev, 13. 10 1942 ima torej svojo hrbtno stran, v hrbtu skrito sliko. Gre za fragment, na treh straneh obrezano platno, pokončna oljna

slika je nastala v letih 1941 in 1942. Kako je Tone Kralj sliko poimenoval sam, ne vemo, kustosi muzeja, ki sliko hrani, so jo poimenovali *Panem et circenses*, tj. Kruha in iger, na kar jih je najbrž napeljal fragment napisa v levem kotu slike, pa tudi upodobjeni prizor oziroma dogajanje. Upodobjena je velikanska arena, v njenih tribunah je deloma razgreto, deloma že razjarjeno fašistoidno občinstvo – grešna svojat, ki se poštenemu krščanskemu človeku upira, če sledimo Kraljevi politično-religiozni barvni skali –, deloma nekako nedeljski pari mladih zaljubljenцев, zaposlenih s samimi sabo. V prvi vrsti tribune je dvakrat upodobljen Duce, fašistični diktator, enkrat kot čez vse vzvišeni tribun, drugič kot vojaški poveljnik vsega povelja. »Roma doma,« tj. Rim kroti, stoji napis na robu tribune, ki se preveša v areno, obdana z žičnato ograjo, nemara takšno, s kakršno je bila v času nastanka slike obdana Ljubljana. Krotil naj bi Rim, kot misli Rim, ki ga upodablja Kralj, gladiatorski boj, ki se odvija v areni, a ne kroti ga, nasprotno je res, gladiatorski boj spodbuja in se nad njim sprevrženo navdušuje. V areno so spuščeni Slovenci, mladi fantje, pravkar možje, aktivisti OF, komunisti, sokoli, protikomunistični milicionarji, plavogardisti. Njihov boj je golih rok, imajo le nože, že so krvavi, v razjarjenem besu so planili drug na drugega, gladiatorji so, nekdo mora zmagati nad življenjem drugega, palci na tribunah so že obrnjeni navzdol. Boj se že preveša k svojemu koncu, nekdo je že ob glavo, dobessedno, glavo, mrtvobledo, zmagovalec nad njim jo že drži visoko v zraku in jo zmagoslavno kaže diktatorju na tribuni, v tej glavi-detajlu so umetnostni zgodovinarji videli slikarjev osebni portret, nekako tako je nekoč davno Herodov rabelj Salomi prinesel glavo Janeza Krstnika (Mr 6,14-29). Na tleh v areni tega razjarjenega, razkačenega slepega boja – osrednja figura slovenskega gladiatorskega boja je slepec s puhovko, tedaj uveljavljenim slovenskim domačijskim nacionalnim atributom *à la* Maksim Gaspari – tudi že leži tedaj mrtvaškobled hladnomrtev, a zaživa krepak mlad mož, ki je v preveč kruto smrt padel s slovensko zastavo v rokah, tj. slovenski narod, kot se lahko pridružimo ikonološki razlagi umetnostnih zgodovinarjev.

Kdo bo v tem boju *post mortem* – narod je že mrtev – zmagal, je v trenutku gladiatorskega boja, ki ga upodablja Kralj, že jasno. Jasno je, da imajo aktivisti OF oziroma komunisti močno pobudo, njim se obeta končna zmaga, najmočnejša, najbolj junaška, najbolj plemenita, najbolj lepa je sicer figura sokola. A kakšna bo ta njihova zmaga? Narod je že mrtev, boj mož-Slovenec na moža-Slovenca je le še boj gladiator na gladiatorja, a ti so slednjič, kot vemo, vsi mrtvi. Njihov boj je tako le še v sprevrženo igro vedno lačnih,

nikoli sitih, takšni so pač ljudje od nekdaj vobče, naj si bodo ali od tu ali od tam, zato njim *panem et circenses*, kruha in iger, zaljubljeni so zaposleni s samimi sabo.

Takšna je pripoved Toneta Kralja na oljnem platnu *Panem et circenses*, izpisana na hrbtno stran oljnega platna *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942. Ali rečeno drugače, pretresljivo in šokatno je upodobljena slovenska državljanska vojna in njen slepi bes.

Upodobljena je, kot nam lahko pokaže pozorno motrenje obeh slik, slovenska državljanska vojna pravzaprav na obeh straneh tega oljnega platna, na strani-hrbet, ki je bila nekoč stran-lice, s prizorom v areni, pa tudi na strani, ki je bila vedno stran-lice, s prizorom streljanja talcev. Tudi *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942 upodablja namreč prizor iz državljanske vojne, le da tej upodobitvi zadošča bolj preprosta ikonološka razlaga. *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942 ni likovna parabola. Ko so italijanski strelni vodi streljali slovenske talce v Ulici Cirila in Metoda pod večer 13. oktobra 1942, je bil to povračilen ukrep za atentat na nekdanjega bana Dravske banovine, slovenskega bana, če se izrazimo nekoliko salopno, ki ga je zjutraj tistega dne okrog devete ure izvedel strelni dvojec slovenskih komunistov. Da je Kralj, ki ni ničesar v svojem obsežnem opusu prepuščal naključju, prav platno *Panem et circenses* izbral za platno *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942, ne more presenečati in ne more biti, naj tvegamo takšno trditev, naključje ali slučaj. Obe platni upodabljata isti prizor, tj. slovensko državljansko vojno in neznosno spiralo njenega slepega nasilja. – »Kljuj, kljuj, kljuj v oko / kljuj, kljuj, v oko, kljuj, / kljuj, kljuj črni vran, / oči iz jam!«

Panem et circenses, na eni strani, in *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942, na drugi, dajeta, skratka, skupaj pretresljivi, šokantni grozno-strašni slovenski diptih, na katerem je v dvojni podvojitvi upodobljena slovenska državljanska vojna, najprej kot slepi boj mož na moža v oblastno predstavo fašističnega tirana, nato kot zaslepljeni upor do zadnjega moža v oblastno predstavo komunističnega tirana sprevrženega smisla. – »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič?«

Da je Slovence v njihovo slovensko vojno pahnila svetovna vojna, je dejstvo, h kateremu lahko skupaj s Kraljem pritrdimo, a obenem moramo dodati, da se je slovenska vojna pripravljala že daleč pred svetovno vojno. Nanjo so se pripravljali slovenski komunisti v Moskvi in nanjo se je pripravljalo ljubljansko kongresno križarstvo, da so si bili in eni in drugi v polni svesti, na kaj se pripravljajo, smemo dvomiti. Slovenska državljanska vojna je bila torej najprej

vojna slovenskih nacionalnih diskurzov. Vojna se namreč ne začne, ko pade prvi strel. Vojna se začne, ko se začne na prvi strel pripravljati, o njem govoriti in si ga še prej zamišljati. Ni le tudi beseda dejanje, tudi misel je dejanje. Vsi slovenski nacionalni diskurzi so si slovenski narod najprej, kot smo videli in česar ne moremo dovolj poudariti, zamišljali. In dva, komunistični in katoliški, sta si ob tem zamišljala tudi vojno.

V svojo slovensko vojno so za časa druge svetovne vojne – slednja je bila prvi njen zunanji okvir in ne eden njenih notranjih pogojev – Slovenci stopili torej s štirimi nacionalnimi diskurzi, kot so se oblikovali skozi desetletje pred vojno in so si bili vsak k sebi, dva izmed njih sta si bila nepomirljivo nasprotna. Bili so to, kot smo videli v predhodnih poglavjih naših razmišljanj, prvič, kulturni slovenski nacionalni diskurz, kot ga je intoniral Josip Vidmar, nacionalni diskurz slovenskih komunistov, kot sta ga oblikovala Edvard Kardelj in še pred njim Dragotin Gustinčič, drugič, tretjič personalistični slovenski nacionalni diskurz Edvarda Kocbeka in njegovega kroga revije *Dejanje*, in četrtič, slednjič, katoliški slovenski nacionalni diskurz kot se je slovesno razkazal in mogočno razodel na ljubljanskih kongresih Katoliške cerkve, evharističnem kongresu in kongresu Kristusa Kralja.

Ali rečeno drugače, pojem »slovenski narod«, kot se je kot diskurz v polni meri izoblikoval v tridesetih letih 20. stoletja, je bil množinski samostalnik, bil je samostalnik *plurale tantum*, tj. pojem »slovenski narod« je zaobjemal štiri slovenske nacionalne diskurze, kulturnega, personalističnega, komunističnega in katoliškega. Slednja sta si bila povsem vsak k sebi in scela nasprotna in skoz in skoz nepomirljiva, oba sta imela svojo nacionalno izključevalno diskurzivno klavzulo, svojo *reservatio ultima nationis*, tj. slovenski narod je ali v spreji z revolucijo ali pa ga ni, tako komunistična nacionalna klavzula, na eni strani, in na drugi strani katoliška nacionalna klavzula, tj. slovenski narod je ali katoliški ali pa ga ni. Ali rečeno še drugače, slovenska vojna v svetovni vojni ni bila le boj proti okupatorju za narod revolucionarne sprege oziroma boj z okupatorjem za katoliški narod, bila je tudi vojna za okupacijo pojma narod – pojma »slovenski narod«. Da v takšni vojni nihče ne zmaga, je sredi vojne vedel že Tone Kralj. In da v tej vojni nihče ni zmagal, lahko vemo mi. Personalistični diskurz Edvarda Kocbeka je bil po koncu svetovne vojne zaprt v njegovo stanovanje, prešpikano s skritimi mikrofoni tajne službe. Vidmarjev kulturni diskurz se je z iznajdljivostjo deklice naprodaj predal komunističnemu diskurzu. In katoliški diskurz je bil z enajstimi zidovi zazidan v ono kripto katedrale komunističnega diskurza, ki

je svojo prisiljeno zaigrano diskurzivno zmago v slovenski državljanski vojni ohranjal z ohranjanjem in nadaljevanjem državljanske vojne in svojega diskurza. Kako vse bolj in bolj surrealistično je vse to postajalo, je pokazalo fellinijevsko odkritje Spomenika revolucije, ki bi ga bilo že ob njegovem odkritju vsled pravkar povedanega veliko bolj prav imenovati za spomenik revoluciji, kipar ga je sicer poimenoval, intimno, *Drevo življenja*.

Spomenik rvolucije/Drevo življenja je spomenik, velika umetnina je, osrednje polje je slovenskega triptiha 20. stoletja. Stranski krili tega triptiha pa sta drama o komunistični despotiji Dominika Smoleta *Antigona/Alegorija slabe komunistične oblasti* na levi strani, in dvojno oljno platno Toneta Kralja *Panem et circenses/Streljanje talcev*, 13. 10. 1942 na desni strani.

Nasprotja slovenske vojne v svetovni vojni so bila strašna, njihove grozovitosti slovenske vojne so se izmikale zamisljivemu, zato so bile z enajstimi zidovi zazidane v krypto katedrale komunističnega nacionalnega diskurza prisiljene zaigrane zmage. Pred okovana vrata te infernalne kripe je bil na stražo postavljen še en diskurz, ki se je tekom slovenske vojne tudi skobacal na že vse krvavo plano, namreč diskurz o narodnih izdajalcih, tj. diskurz o izdajalcih slovenskega naroda. Očitek je letel zdaj z ene zdaj z ne manjšo brezobzirno rabiatno ostrino z druge strani. A če si prikličemo pred naše oči defilé slovenskih nacionalnih diskurzov, ki so v slovenski vojni treščili drug nasproti drugemu, potem moramo reči, da očitek ni bil osnovan na dejstvenem dejstvu, temveč na diskurzivnem dejstvu. Očitek si je prislužil zdaj ta zdaj oni, ki se je izneveril zdaj enemu zdaj drugemu nacionalnemu diskurzu, beri resnici, kot se je porajala zdaj v teh zdaj v onih slovenskih očeh.

Spomnimo se Michela Foucaulta z začetka naših razmišljanj in njegovih razmišljanj o redu diskurza: »Diskurz ni nič več kot zrcaljenje neke resnice, ki se poraja v njegovih lastnih očeh.« In resnica diskurza je vselej, kot je še govoril Foucault in kot smo tudi videli, oblastna resnica, je resnica v boju za oblast, resnica diskurza je *in extremis* nasilje oblastne resnice.

Resnicoljubnost ni krepost oblastne resnice. Vse prej je res prav nasprotno, kot nam kaže motrenje zgodovine. Laž je insignija oblasti, prazna vera je njen temelj, gluhi strah njeno orodje, preživeta razočaranja njena bilanca. A v tem ni videti škandala, temveč preprosto dejstvo oblastnega diskurza, ob katerem se ne gre sprenevedati, prav posebej zato ne, ker to dejstvo vselej izziva upor.

Resnicoljubnost ni krepost oblasti, kar ji je vselej v uporno breme.

Slovenska državljanska vojna je bila tako najprej, naj še enkrat poudarimo, vojna diskurzov in takšna je ostajala ves svoj čas, tako za čas svetovne vojne, kakor tudi v desetletij, ki so koncu svetovne vojne sledila. Zmagal na svoj način je komunistični slovenski nacionalni diskurz in na desetletja impregniral slovensko stvarnost, dojemanje slovenske stvarnosti, slovenske zgodovine in slovenskega spomina, tudi slovenske kraje spomina, in prav posebej slovensko pojmovanje zgodovinske resnice. Resnicoljubnost ni bila ne njegova, beri slovenskega komunističnega nacionalnega diskurza, ne njena, beri slovenske zgodovinske resnice, krepost.

Bogo Grafenauer, zgodovinar, o katerem nam je že tekla beseda, ko smo govorili o personalističnem slovenskem nacionalnem diskurzu Kocbekovega kroga, je imel 7. decembra 1946 na Univerzi v Ljubljani inavguralno predavanje. Predavanju je dal naslov »Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času« in ga kasneje objavil v prvi številki *Zgodovinskega časopisa*, tedaj nove in do danes osrednje znanstvene revije slovenskega zgodovinopisja. V predavanju je najprej orisal »razvoj slovenskega zgodovinopisja« – tj. zgodovinopisja o tistem, kar je imel za slovenski narod na slovenskih tleh, pojma slovenski narod v predavanju ni opredelil, opredelitev je sicer imel, kot smo videli zgoraj, domišljeno, zapisano, objavljeno –, nato je slovensko zgodovinopisje, kot ga je videl in razumel, ovrednotil oziroma, rečeno z njegovimi besedami, mu določil njegov značaj. Nato je v grobem zakoličil periodizacijo »razvoja slovenskega naroda«, da bi slednjič določil zgodovinarjeve »naloge našega časa«. Takole je tedaj mislil, da je še najbolj prav reči.

Težišče dela slovenskih zgodovinarjev se bo moralo premakniti na gospodarski in družbeni razvoj. S tem se bo samo po sebi premaknilo na proučevanje širokih slovenskih ljudskih množic. Obilo vprašanj, ki so bila v središču preiskav, pa se bo umaknilo v okvir tega domačega, slovenskega razvoja. Na ta način se bo zgodovina slovenskega ozemlja, obravnavana doslej [...] večinoma na zelo podoben način kot zgodovina katere koli avstrijskih alpskih dežel, spremenila končno v resnici v zgodovino slovenskega naroda. Saj je zgodovina slovenskega naroda skozi vse tisočletje omejena skoraj izključno na probleme družbenega razvoja. Razredni boj slovenskih podložnikov proti tujim gospodom je bila obenem naša notranja in zunanja politika.

Narodno-osvobodila borba, najbolj herojski in najslavnejši del dosedanje slovenske zgodovine, pa je odprlo vrata v novo socialistično dobo; z njo si je slovensko ljudstvo spet priborilo resnično svobodo, vzelo svojo usodo v lastne roke, premagalo vse strankarske ločnice, ki so ga delile s pomočjo razrednih nasprotij in se osvobodilo iz okovov tujega in domačega kapitala. Slovenci smo končno dozoreli v resnici v narod. Prav v analizi te velike linije slovenske narodne zgodovine [...] je najboljše orožje, ki ga more in mora dajati slovenski zgodovinar svojemu ljudstvu v njegovih današnjih borbah. Saj zgodovina mnogo manj kot marsikatera druga znanost sme stati izven te borbe, marveč ji mora dajati vsak dan trdne, znanstvene temelje. V tem je prav za prav poglobitni namen zgodovinarjevega iskanja resnice.

»Na ta način se bo zgodovina slovenskega ozemlja [...] spremenila končno v resnici v zgodovino slovenkega naroda.« – Naj takšne vrste zgodovinopisno agendo imenujemo diskurzivno ustvarjalno nacionalno zgodovinopisje. Toliko bolj in prej, ker Grafenauerjevih »Problem[ov] in nalog slovenskega zgodovinopisja v našem času« ni mogoče brati ne zares razumeti brez branja uredniškega uvodnika v to prvo številko *Zgodovinskega časopisa*, ki ga je napisal skupaj s souredniki Franom Zwittrom, Jožetom Kastelicem in Jožetom Hainzem. Uvodnik nosi naslov »Obračun in program«. V njem so uredniki z grobimi bandažami obračunali s svojimi akademskimi predhodniki. Označili so jih za »klerikalne in liberalne historike«, »dobre Avstrijce«, katerih dela da so le »provincialni odtonek avstrijske historiografije«. Odčitali so jim »topo nerazumevanje« zgodovinskega razvoja, odsotnost vere v napredek v zgodovini, »odbijanje študija civilizacij«, reakcionarno mentaliteto, udobni oportunizem, beg pred aktualnostjo, skratka, bili so, so pisali, klaverni. Takšen je bil obračun, program, h kateremu so zavezali sebe in sicer slovenske zgodovinarje, pa so sestavljale teorije Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina ter metode historičnega in dialektičnega materializma dan not dan ven. Da bi svoj program kdaj zares izpolnili, se ni zares zgodilo nikoli.

So pa z »Obračunom in programom« in objavo Grafenauerjevih »Problemov in nalog« opravili svoj obračun s preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo, tj. naredili so zgodovinopisno zakoličbo komunističnega slovenskega nacionalnega diskurza. In pri tem so kot znanstveniki-zgodovinarji izkazali, kot že moramo reči, reakcionarno zgodovinopisno mentaliteto, topo razumeva-

nje razvoja zgodovinske vede, akademski oportunizem in kar je še takšnega. Metropolitansko zgodovinopisje njihovega časa se je tedaj že odpravljalo k vse drugačnim spoznavnostnim horizontom, daleč čez tiste horizonte in stran od njih, ki bi jim njihove zamejitve lahko postavil proste volje ali pod prisilo izbran, neresnicoljubno zamišljan pojem naroda kot oblastne resnice. Svojemu narodu, svojemu času in ljudstvu, so želeli vse nerodno drugače podariti »orožje«, če naj uporabimo Grafenauerjeve inavguralne besede, za njegovo, tj. narodovo, borbo v njegovem času zase, tj. za narod. Svojemu narodu so želeli podariti zgodovinsko resnico-orožje. Najprej pa so skušali z njim rešiti sebe.

Časi so bili tedaj pač takšni, tu Bogo Grafenauer ni imel kaj, bi morda lahko še najlažje rekli za mnogimi, ki so o tem mojstru zgodovine brez Klio, muze zgodovine, že pisali. A ne moremo jim zares pritegniti, saj je Grafenauer znal tudi drugače, kot smo videli zgoraj in česar ni mogoče spregledati. Kakor tudi ni mogoče spregledati, da je bilo njegovo oziroma njihovo orožje-darilo takšno, da naj ga je strelec še tako obračal, vselej se je z enim strelom ustrelil v obe kolena. Le kako bi moglo biti drugače? Zgodovinska resnica prve številke *Zgodovinskega časopisa* je bila zgodovinopisno in sicer intonirana neresnicoljubno. Ustavimo se še enkrat pri odlomku iz Grafenauerjevega nastopnega predavanja.

Narodno-osvobodila borba, najbolj herojski in najslavnejši del dosedanje slovenske zgodovine, pa je odprlo vrata v novo socialistično dobo; z njo si je slovensko ljudstvo spet priborilo resnično svobodo, vzelo svojo usodo v lastne roke, premagalo vse strankarske ločnice, ki so ga delile s pomočjo razrednih nasprotij in se osvobodilo iz okovov tujega in domačega kapitala. Slovenci smo končno dozoreli v resnici v narod.

»Slovenci smo končno dozoreli v resnici v narod.« – To je prvi *malentendu* Grafenauerjevih inavguralnih sklepov. Da bi Slovenci šele s t. i. narodnoosvobodilno borbo dokončno postali narod, je namreč res le v toliko, v kolikor narod razumemo znotraj komunističnega nacionalnega diskurza: Narodnoosvobodilna borba v službi revolucije je Slovence vpregla v revolucijo – In glej! Dozoreli so v narod! Sicer pa je bilo tako, kot smo videli, da so vsi trije drugi slovenski nacionalni diskurzi, tj. kulturni, katoliški in personalistični diskurz, Slovence že videli kot oblikovan, dozorel narod,

resda ogrožen, a dozorel in zrel. Le komunistični nacionalni diskurz je bil pripravljen priznati slovenski narod le tedaj in v toliko, v kolikor bi bil le-ta v spregi s komunistično revolucijo.

Malentendu je bila nadalje diskurzivna figura »narodno-osvobodila borba«, kot jo je razumel Bogo Grafenauer skladno s sočasnim komunističnim oblastnim diskurzom, tj. »narodno-osvobodilna borba« je partizanski boj in partizanščina in OF pod vodstvom komunistov. Partizanski boj in sicer partizanščina in sicer slovensko upornišтво proti okupatorju je bil seveda herojski in ostaja slaven. A bil je tudi ali vedé hoté ali hoté ali nehoté nevedé boj le za tisti koncept naroda, kot so si ga bili opredelili slovenski komunisti, bil je boj za komunistični slovenski nacionalni diskurz in nanj vezano komunistično revolucionarno nacionalno klavzulo. In tako je imela »narodno-osvobodilna borba« poleg herojske in slavne tudi svojo infernalno strašljivo stran: »Sie muesen gnadenlos bekaempft werden«, brez milosti se je proti njim boriti, je pisal Dragotin Gustinčič, kar se je tudi zgodilo. Nobenen izmed nosilcev katoliškega slovenskega nacionalnega diskurza, denimo, ni preživel vojne neprizadet, bili so ali ubiti ali poklani, če uporabimo besedo Borisa Pahorja, ali potisnjeni v molk, še prej, menda prav vsi brez izjeme, izpostavljeni vseh vrst oblastnim šikanam. – »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.«

Na tak način so bile tudi »premagane vse strankarske ločnice«, o katerih piše Grafenauer. Prav zares pa niso bile nikoli premagane, saj so vseh vrst nasprotja ostajala, se ohranjala in zaostrovala skozi desetletja, ki so sledila Grafenauerjevemu predavanju. Oblikoval se je »novi razred«, o katerem je pisal Đilas, in ohranjala se je državljanska vojna kot vojna diskurzov, najprej, nato pa čedalje bolj in bolj le še vojna za ohranitev komunističnega nacionalnega diskurza. Diskurz o državljanski vojni in z njim kar najbolj na tesno povezan diskurz o narodnih izdajalcih sta bila temeljna stebra slovenskega revolucionarnega komunističnega nacionalnega diskurza, kakor smo videli v našem orisu dogajanja ob obletnici zmage revolucije leta 1975. Diskurz je bil tedaj sicer že ves neprepričljiv, a ni se ga nehalo ohranjati, za kar so bila tedaj ustrezna menda res le še skrajna sredstva, oblastno nasilje in fellinijevski surrealizem.

»Slovensko ljudstvo«, »usoda slovenskega ljudstva v njegovih lastnih rokah«, »slovensko ljudstvo osvobojeno okov tujega in domačega kapitala«, »resnična svoboda slovenskega ljudstva« – o vsem tem je predaval Grafenauer leta 1946

kot o živetih stvarnih dosežkih »narodno-osvobodilne borbe«, a tudi to vse je bilo *malentendu*. Bile so to figure komunističnega diskurza, njegovi *loci communes*, preveč oddaljene od živete stvarnosti, da bi jih ne morali imeti, enako kot sodobniki, ki jim je bil komunistični diskurz tuj ali se jim je upiral, za le oblastno zgodovinsko resnico. Ta je bila nekaj let za Grafenauerjevem inavguralnim predavanjem naslikana na fresko *Zgodovina Slovencev* v predverje vélike dvorane palače Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. *Zgodovina Slovencev* je skupaj s portalom na palači upodabljala, kot smo tudi videli, *Alegorijo dobre komunistične vladavine*.

Alegoriji dobre komunistične vladavine so njeno surrealistično ikonologijo dali in ji njeno zgodovinopisno zakoličbo svojega reda postavili Bogo Grafenauer s svojim inavguralnim predavanjem in prva številka *Zgodovinskega časopisa*, kjer je bilo predavanje objavljeno in je bil objavljen zgodovinopisni »Obračun in program« tistega njihovega novega časa. Skratka, zgodovinopisno resnico, ki temelji na spoznanju, ki temelji na resnicoljubnosti, je tedaj zamenjala zgodovinska resnica komunistične revolucionarne oblasti. Resnicoljubnost ni bila njena krepost.

In svoboda, sicer svetinja vseh slovenskih nacionalnih diskurzov, tudi ni bila insignija slovenske komunistične oblasti. Konec aprila 1951 je bil v Ljubljani 2. kongres OF, na katerem se je komunistična partija še enkrat dala poveličevati v svojih revolucionarnih dosežkih, ki to niso bili, kot bomo še videli, in si dala še enkrat potrjevati svoj nacionalni in oblastni diskurz. Kongres je potekal v véliki dvorani hotela Union, prav tam, kjer so nekdaj potekala študijska zborovanja kongresa Kristusa Kralja. Bil je to čas, ko je jarem komunistične despotovije postajal vse bolj in bolj težak, ko se je komunistični *Tyrannides* že imel za gotovega na svojem oblastnem tronu. Edvard Kocbek, ki je govore na kongresu, kot piše v svojem dnevniku, sprva le nemo, začudeno, zaprepadeno spremljal, se je slednjič nepovabljen le priglasil k besedi in s tem vnaprej požel sitno nelagodje in neskrivano nezadovoljstvo revolucionarjev, prav posebej Borisa Kidriča in Edvarda Kardelja. Njuno nelagodje in nezadovoljstvo lahko povzamemo z malenkostno prirejenimi zabavljaskimi verzi iz vseh totalitarnih časov – Še preden sploh je kaj dejal, / planili s stolov so kričaje: / »Hura! Spet imel bo prav!« –: Še preden sploh je kaj dejal, / presedali so se na stolihi godrnjaje: / »Jebenti! Spet imel bo prav!«

Njuno nelagodje in nezadovoljstvo je lahko razumeti in zlahka si ga je tolmačiti. »Ti si že fejš fant, ampak objektivno si nevaren,« je nekoč v partizanskih

gozdovih Kocbeku rekel Kidrič. Kocbek je vendarle bil, kot smo videli, tvorec in eden izmed nosilcev personalističnega slovenskega nacionalnega diskurza, oblikovanega v krogu revije *Dejanje*. A personalistični diskurz je tudi bil komunističnemu nasproten, in tako vse bolj in bolj, Edvard Kocbek si je dolgo časa delal utvare, da temu ni tako, predolgo si je delal takšne utvare, kot bo pokazal čas, ki vedno prehitro nepovratno teče. Drugače kot Bogo Grafenauer, ki je tudi pripadal krogu *Dejanja* in si s Kocbekom tedaj uglašeno delil njegov diskurz, se Kocbek svojemu diskurzu po vojni ni odpovedal. Njegova partizanščina, njegovo sopotništvo s komunisti in revolucionarji, njegovo navduševanje nad komunistično revolucijo, njegove slovenske revolucionarne *rêveries*, politična sanjarjenja o »slovenski revoluciji« – vse to ni tu prav ničesar spremenilo, svojemu slovenskemu diskurzu je vseskozi ostajal zvest.

In tako je Kocbek tistega 27. aprila 1951 dopoldne, potem ko je noč preživel v premišljevanju in pisanju kratkega govora, vstal in spregovoril o – svobodi. Njegov strah, kot si lahko mislimo, pa tudi njegov pogum sta se morala tedaj odbijati od sten polne Unionske dvorane.

Polna je bila dvorana tedaj nelagodnih vtisov in odklonilnih, celo sovražnih razpoloženj ob Kocbekovi zbirki novel *Strah in pogum* – zbirka bo izšla sicer šele decembra tistega leta, a so novele revolucionarji že poznali –, s katero je z lirično resnicoljubnostjo in briljantnim mojstrstvom literata-filozofa zarezal v tedanje črno-belo oziroma, bolje, rdeče-črno razumevanje in prikazovanje t. i. narodnoosvobodilnega boja in sicer slovenske državljanske vojne. Ne osvoboditelji naroda na eni strani in narodni izdajalci na drugi strani, ne dobri proti slabim, temveč človek s svojim strahom in pogumom, vestjo, krivdo in odgovornostjo, človek v zgodovini kot njeno orodje, tvorec in žrtev, zgodovinski človek – to je bila Kocbekova tema v zbirki novel *Strah in pogum*. »Njegove novele so v bistvu moralitete, slika in refleksija človekove temeljne resnice, posamični njegovi junaki so eksemplarični *pars pro toto* ponazoritev in ilustracija tragične ambivalentnosti modernega zgodovinskega človeka,« je novele ocenil Kocbekov biograf Andrej Inkret v knjigi z naslovom *In stoletje bo zardelo*.

Kocbekove novele so eden najvišjih vrhov slovenske literature, vsaka njihova vrstica drhti v svoji epskosti in dramatičnosti in liričnosti, vse drhtijo v neskončni resnicoljubnosti glede človeka med strahom in pogumom, vse drhtijo v ljubezni do slovenskega človeka, človeka sicer, vse drhtijo v ljubezni do svobode. Čas vojne je čas najhujše preizkušnje človeka in njegove svobode, pa tudi čas

največjih preizkušanj premišljevanj o človeku. Na teme tistega slovenskega vojnega časa bo nekaj enako literarno velikega, vélikega, drhtečega napisal spet šele avstrijski pisatelj Peter Handke v svojem lirično-dramatičnem besedilu *Še vedno vihar*, objavljenem 2010. in prvič uprizorjenem v hamburškem Thalia Theater leto dni kasneje, šestdeset let za Kocbekom torej.

Kako je te Kocbekove novele ob njihovi objavi ocenil Josip Vidmar in pri svoji oceni četrto stoletja kasneje vztrajal, smo že videli, namreč kot nekako sprevržene, in prav takšnega je Kocbeka videla Unionska dvorana tistega popoldneva, polna komunističnih revolucionarjev, nekdanjih partizanov, sodelavcev OF in parvenijev t. i. narodnoosvobodilnega boja. Edvard Kocbek jih je takole nagovoril.

Kakor je vprašanje resnice človeku bližje od vprašanja pravice, tako je vprašanje svobode elementarnejše od vprašanja resnice. Osvoboditev moramo spremeniti v svobodo, utelešeno in polnoveljavno. [...] Vezati moramo interes, razvidnost in prepričanje, vse tri prvine demokratične volje. [...]

Ljudskih množic ni mogoče imeti za zgolj orodje zgodovine, za predmet oblasti, ker hkrati spoznavamo, da nihče nima v posesti dokončnih formul za družbeno in živlensko odrešenje. [...] Naše ljudstvo mora postati vedno bolj samostojen in zavestni oblikovalec svoje usode.

Osvobodilna fronta je dolžna, da se iz mehanizma čimprej spremeni v organizem, da prepričljivo pristopi do preprostega človeka, da se približa slovenski stvarnosti, jo obseže in pravilno tolmači, da interese našega delovnega naroda čisti in snovno in moralno razvije.

Modrost Antejevega mita je ostvarljiva le z zavestnim sodelovanjem vsega ljudstva.

»Osvoboditev moramo spremeniti v svobodo, utelešeno in polnoveljavno.« – Niso ga razumeli, niso ga hoteli razumeti, njegovi apeli jim niso šli v njihov oblastni ali komfortni ali preživetveni račun, njegove zahteve jim niso šle v njihovo kombinatoriko despotije. Kakor tudi niso ne hoteli ne še prej mogli razumeti modrosti Antejevega mita, ki je v tem, da zato, da bi vam misel lahko poletela

suvereno in svobodno in bi bila lahko nato takšna tudi vaša dejanja in bi bili tako, rečeno s Kocbekovimi besedami, zgodovinski človek, morate ostajati na trdnih zemeljskih tleh svojega sveta in časa. Spomnimo se še enkrat Kocbekovih besed iz prve številke revije *Dejanje*, iz njegovega praeseja z naslovom »Slovenski človek«.

Ko spregledujemo tragični razpor med slovenskim človekom in življenjem, med njegovim osebnim zadržanjem in resničnostjo, izražamo v prvi vrsti željo, da bi Slovenci zaupali v življenje in si ustvarili svetlo razmerje do njega. Dokler ne bomo z obema nogama stali zaupljivo na tej zemlji, zakoreninjeni v svoji resničnosti, ne bomo obvladali sil tega sveta. Niti kot osebe niti kot narod ne pridemo do svojega smisla, če se z vsemi svojimi tipalkami ne razrastemo široko po svojem živlenskem prostoru.

[...] Ko se nam ne bo več mudilo iz časnosti, marveč bomo ostali v njej zaradi pomembnosti tega življenja, bomo položili temeljni kamen uspešnemu slovenskemu dejanju.

[...] Hočemo suverenega slovenskega človeka, ki mu bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in zunanja svoboda plačilo notranje svobode. Kadar pa so suvereni njegovi členi, je slej ko prej suveren tudi narod sam. In četudi ga stiskajo še taka nasilja, ga ne bodo nikdar oslabila ali uničila.

Tako je pisal v *Dejanju*, enako je govoril na 3. kongresu OF. In nato je zgrmel v nemilost komunističnega tirana, iz katere se ni nikoli več ne pobral, se ji ni nikoli več izzzvil, ne od nje nikoli več opomogel.

»In četudi ga stiskajo še taka nasilja, ga ne bodo nikdar oslabila ali uničila.« – Te Kocbekove besede se seveda ne nanašajo le na »slovenskega človeka« – pojem »slovenski človek« imamo najprej za Kocbekovo slovensko diskurzivno oziroma oratorično figuro, a v vsej svoji resnici se nanaša na človeka sicer – ki mora biti, če naj je zares človek, suveren in svoboden. In besede se nanašajo tudi na slovenski narod kot diskurzivni pojem, kot diskurzivno dejstvo, ki je tudi že dejstveno dejstvo. Ni le dejanje dejanje, dejstvo, tudi beseda je dejstvo, dejanje, in tudi misel je dejstvo, ki vodi v dejanje, tega ne moremo dovolj poudariti.

Kocbekove zahteve po »slovenskem človeku« – »Hočemo suverenega slovenskega človeka, ki mu bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in

zunanja svoboda plačilo notranje svobode.« – bodo čakale desetletja, da bi dobile svojo dopolnitev. Dotlej pa bo trajala slovenska državljanska vojna kot vojna diskurzov.

In nadaljevala se bo kot boj za ohranitev oblasti. T. i. narodnoosvobodilni boj je bil slovenskim komunistom le eno izmed orodij njihove revolucionarne zvijače, o tem sta si bila Edvard Kocbek in Vitomil Zupan, denimo, eno. Ob tem je treba reči, da je bila stava komunistov v njihovi predanosti njihovi revoluciji in v njihovem zvijanju njihove revolucionarne zvijače velika, velika je bila njihova revolucionarna stava, bila je stava na vse ali nič. Revolucija bi bila namreč lahko tudi poražena, uspela tako ali tako ni, saj ni dosegla menda prav nobenega svojih velikih deklariranih ciljev. Skratka in skopo in suho, stavo bi lahko slovenski komunisti tudi izgubili, in s tem bi izgubili vse, tudi svoja življenja, a so jo dobili, in s tem so dobili vse, kar so najprej hoteli, namreč oblast.

Da so slovenski komunisti revolucionarno stavo vzeli nase, imponira, enako, a drugače, pa tudi dosežek njihove revolucije. »V nasprotju z zgodnejšimi revolucijami je komunistična revolucija, ki so jo izvajali v imenu odprave družbenih razredov, privedla do najpopolnejše oblasti izključno enega samega razreda. Vse drugo so utvare in pesem v oči. [...] Oblast je alfa in omega sodobnega komunizma, čeprav si komunizem prizadeva, da ne bi bila. Ideje, filozofska načela in moralne zadržke, nacijo in ljudstvo, njuno zgodovino, deloma celo lastnino – vse je mogoče spremeniti in žrtvovati. Le oblasti ne. Ker bi to pomenilo, da se je komunizem odrekel samemu sebi, svojemu bistvu,« je v svojem obračunu-bilanci *Novi razred* pisal Milovan Đilas. – »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.«

In če si ob tem priključimo predse še slavno sentenco Hannah Arendt iz njene imenitne in dragocene študije s skromnim in strašnim naslovom *O nasilju*, ki pravi, da je oblast tisto, kar ne prihaja na puškinih ceveh, potem nas prav vse mora voditi k spoznanju, ob katerem človeku njegov glasnogrenki krohot mora ostajati v grlu, namreč, da slovenski komunisti niti oblasti niso zares imeli. Imeli so gospostvo, nasajeno je bilo na bajonete, in bili so ob tem ves čas slabe volje. Videli smo, kako je pisal Vitomil Zupan v svoji oporoki: »Vse življenje, prevsem pa delo posameznika, je ves čas napadeno. Niti enega dneva notranje svobode nismo doživeli. Zato, da se oblastniki ne bi slabo počutili?« Komunistično gospostvo je bilo pač despotija, kot moremo videti

ob premišljevanju komunistične politične misli v zrcalu zgodovine politične misli. Bilo je gospostvo *Tyramnides*, gospostvo tirana. In takšno je bilo najprej in prav posebej na ravni njihovega tako političnega oziroma oblastnega, kakor tudi nacionalnega diskurza.

Notranja svoboda je namreč občutek, ki se v človeku poraja, ko verjame, da zre iz oči v oči resnici, ki ni le njegova, in se pri tem suvereno vzpostavlja. Suveren človek pač ni le v svojih lastnih očeh, temveč tudi – če je ali pa pač ni – v očeh drugih. Ali rečeno drugače, ni notranje svobode brez zunanje svobode, tj. ni notranje svobode brez pripoznavanja človekove suverenosti, tj. brez pripoznavanja nedotakljivosti človekove osebe. Spomnimo se še enkrat besed Edvarda Kocbeka iz prve številke njegovega *Dejanja*: »Hočemo suverenega slovenskega človeka, ki mu bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in zunanja svoboda plačilo notranje svobode.« Kako vse drugačne so besede despota-tirana: »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.« Kocbekove besede bodo čakale desetletja, da bi dobile svojo dopolnitev v slovenskem nacionalnem diskurzu in svojo izpolnitev v slovenski politični oziroma ustavni misli in slednjič v slovenski ustavi.

VIII.

»S konstituiranjem te skupščine lahko menimo, da se je končala državljanska vojna, ki nas je lomila in hromila skoraj pol stoletja,« so besede, ki jih ob izvolitvi za predsednika Skupščine Republike Slovenije 9. maja 1990 izrekel France Bučar, pravnik, nekoč partizan, nato profesor na ljubljanski Pravni fakulteti, nato oblastni izvrženec in zavrženec, disident, ikonična figura upora proti komunističnemu tiranu in emblematična osebnost novega slovenskega ustavnega reda *post festa Tyramnides*.

Tistega maja torej se je konstituirala prva Skupščina Republike Slovenije, predhodnica slovenskega parlamenta, ki je bila izvoljena na prvih večstrankarskih, demokratičnih volivah po vojni. Volitve so bile mesec dni prej, 8. aprila 1990, na cvetno nedeljo, ko se Katoliška cerkev spominja Jezusovega prihoda v Jeruzalem in se s tem začenja véliki teden, teden spomina na Kristusovo človeško trpljenje in nato njegovo poveljano odrešilno smrt in slednjič na njegovo vstajenje od mrtvih. Takole poroča evangelist Luka.

Prvi dan tedna so šle žene navsezgodaj h grobu. S seboj so nesle dišave, ki so jih pripravile. Kamen so našle odvaljen od groba in stopile so noter, a telesa Gospoda Jezusa niso našle. Ko so bile zaradi tega zbegane, sta nenadoma stopila k njim dva moža v sijočih oblačilih. Prestrašile so se in povesile obraz k tlom. Ona dva pa sta jim rekla: »Kaj iščete živega med mrtvimi? Ni ga tukaj, temveč je bil obujen. Spomnite se, kako vam je govoril, ko je bil še v Galileji: ‚Sin človekov mora biti izročen v roke grešnih ljudi, biti mora križan in tretji dan vstati.‘ « Tedaj so se spomnile njegovih besed. (Lk 24, 1-8)

Pred svojim odhodom v Jeruzalem, preden je odšel na svoj križev pot človeškega trpljenja in nato slavnega odrešilnega božanskega vstajenja, je Jezus izrekel še besede, ki so brez priziva. Njegove besede so besede večnega življenja, izneveriti se jim pomeni smrt na veke.

Povem vam: Vsakemu, ki ima, se bo dalo, in tistemu, ki nima, se bo vzelo tudi to, kar ima. Te moje sovražnike, ki niso hoteli, da bi jim jaz zakraljeval, pa pripeljite sèm in jih pobijte pred menoj. (Lk 19, 26-27)

Kristusove besede so v svoji brezprizivnosti besede neskončne Božje ljubezni, besede so, kakršne so, povabilo, kar je ena največjih skrivnosti vere. Prve demokratične volitve na Slovenskem po drugi svetovni vojni so bile torej na nedeljo pred praznikom največjih krščanskih skrivnosti.

Volitvam je sledil o plebiscitu o slovenski samostojnosti, tj. slovenski odcepitvi od druge Jugoslavije in odločitvi za lastno državo. Plebiscit je bil 23. decembra 1990. Bila je to četrta advetna nedelja, t. i. nedelja *Rorate*, ko Katoliška cerkev slavi Pravičnost Božje Previdnosti, ki bo skoraj, namreč na božič, svetu podarila Sina Odrešenika: »Rorate, caeli, desuper et nubes pluant iustum. Aperiatur terra et germinet Salvatore,« tj. Rosite, nebesa, od zgoraj in oblaki naj dežujejo pravičnost. Odpre naj se zemlja in rodi Odrešenika (Iz 45,8). Rezultati plebiscita, ki je bil skoraj v en glas za samostojnost in suvereno državo, so bili razglašeni dan po božiču, tj. 26. decembra 1990, na štefanovo, ko se Katoliška cerkev spominja mučeniške smrti sv. Štefana, diakona, prvega krščanskega mučenca, ki ga je neomajno vztrajanje pri Kristusovih besedah stalo življenja. Štefanove besede, ki so judovske učenjake in farizeje in njihovega vélikega duhovnika tako razbesnele, da so se, kot pravi Sveto pismo, »razsrdili v svojih srcih in škripali z zobmi proti njemu«, so bile naslednje.

Najvišji ne prebiva v izdelku rok, kakor pravi prerok: »Nebo mi je prestol in zemlja podnožnik mojih nog. Kakšno hišo mi boste sezidali, govori Gospod, kje bo kraj mojega počitka? Ali ni moja roka naredila vsega tega?« Vi, ki ste trdovratni in neobrezani v srcih in ušesih, vi, ki se vedno upirate Svetemu Duhu. Kakor vaši očetje, tako tudi vi! Katerega izmed prerokov niso preganjali vaši očetje? Ubijali so tiste, ki so napovedovali prihod Pravičnega in vi ste zdaj postali njegovi izdajalci in ubijalci. Vi, ki ste po naročilu angelov prejeli postavo, pa se je niste držali! (Apd 7, 48-53)

In nato so ga pahnili v smrt.

In kamnali so Štefana. Ta pa je molil in govoril: »Gospod Jezus, sprejmi mojega duha!« Nato je pokleknil in zaklical z močnim glasom: »Gospod, ne prištevaj jim tega greha!« Ko je to rekel, je zaspal. (Apd 7, 59-60)

Razglasitvi slovenske plebiscitarne volje je sledila razglasitev slovenske samostojnosti 25. junija 1991, tej desetdnevna vojna z jugoslovansko vojsko, v kateri je pravkar rojena slovenska država zmagala. In pol leta kasneje, 23. decembra 1991, dan pred božičnim večerom, je bila sprejeta ustava slovenske države, slovenska ustava. Slovenski komunistični *Tyramnides* je bil poražen, tako vsaj na ustavni ravni. Ni pa bil poražen tudi slovenski komunistični nacionalni diskurz, ki je živel naprej in živi naprej do danes, k čemur se še vrnemo.

Ali so bili temeljni ustavni koraki-gradniki, ki so utrjevali pot do sodobne suverene slovenske nacionalne države, namreč demokratične volitve, plebiscit in razglasitev rezultatov plebiscita, postavljeni na velike cerkvene praznike skrbno preiščeno ali pa je bila vse to le pretkano preiščena igra pretkano igrive neprejšljene Fortune, je vprašanje, ki ga moramo pustiti odprtega. A naj je tako ali tako, gre za dejstvo impresivnega simbolnega oziroma diskurzivnega pomena, ki ga ni mogoče spregledati. Temeljni ustavni koraki, ki so pripeljali do sodobne slovenske države, so bili storjeni pod botrstvom Katoliške cerkve in njenega teološkega diskurza.

Ob tem bi spregledali mnogo, če bi verjeli, da je bil komunistični tiran premagan in je sodobna slovenska država nastala le z molitvami in dobrimi deli, čeravno oboje ni izostajalo, in je slednjič zmagal katoliški slovenski

nacionalni diskurz. Dogajanjem v letih 1990 in 1991 so predhodila raznovrstna in raznorodna dogajanja razgibanih, na vse strani živahnih, razživetih in pogumnih osemdesetih let, ki so erodirala komunistično gospodstvo in odpravljal komunistični diskurz kot vladajoči diskurz. Izrazito pobudo pri tem je imel, kot smo že napovedovali v naših razpravljanjih, personalistični diskurz Edvarda Kocbeka.

Leta 1987 sta izšla dva zbornika, ki ju imamo pri oblikovanju sodobnega slovenskega ustavnega nacionalnega diskurza in s tem sodobnega pojma slovenski narod za posebej pomembna, prelomna. Najprej je izšel *kocbekov zbornik*, ki ga uredil Dimitrij Rupel, tedaj profesor sociologije na ljubljanski univerzi, kasneje ena osrednjih političnih osebnosti slovenskega osamosvajanja in graditve države, bil je njen večkratni zunanji minister spremenljive politične sreče. Zbornik je bil za tisk pripravljen že dve leti prej, a njegovega izida komunistična cenzura tedaj ni dovolila, kaj jo je navedlo k temu, da je dve leti kasneje izid le dovolila, ne vemo. V zbornik je svoj esej z naslovom »Krivda in greh« prispevala Spomenka Hribar in v njem s Kocbekom povzela njegov poziv iz njegovega slavnega intervjuja iz leta 1975, ki smo se mu posvetili zgoraj, v katerem je pozival k priznanju usode domobrancev: »Predvsem si jo moramo [tj. usodo domobrancev] vzdigniti iz zanikanja v javno priznanje. Vzdigniti si jo moramo iz potlačene in pohabljene zavesti v jasno in pogumno zavest,« je tedaj govoril Kocbek. Spomenka Hribar je ponovila Kocbekov poziv in mu dodala zahtevo po spominu in nato zahtevo po pozabi.

Brez tega poboja ne bi bili to, kas smo in kakor smo za vso našo prihodnost vnaprej.

Brez tega poboja ne bi bila to, kar sem in kdor sem.

Takšno grozovitost je treba pozabiti. Pozabiti kot maščevalno misel, ki bi iskala zadoščenje in opravičilo za greh – pa se le zagrinja v nove in nove grehe, da bi zakrila tisti prvi greh: zločin. Pozabiti je treba to grozovitost kot strupeno zel, ki bi iskala novo in novo prst za svojo rast. Spominjati pa se je treba takšne grozovitosti prav kot narodove tragedije in njegove veličine v trpljenju. Pozabiti je treba sovraštvo, ne pa tiste usodne sprepletenosti, ki jo je [tj. grozovitost] izzvala, in ki tudi nas družijo v eno narodovo telo.

Toda najprej si jo moramo vzdigniti v spomin prav kot narodovo tragedijo, da jo bomo sploh mogli pozabiti kot sovraštvo. In da bomo zmogli postati narodovo telo, ki ga prevevata spominski občutek in spominsko čustvovanje. [...]

Stati na tej meji, na tem mestu, mi omogoča[,] da povežem preteklost s sedanjostjo in da šele od tod pogledam naprej v prihodnost. Omogoča mi, da ne prezrem tistih, ki so odšli, da stegnem roko do tistih pred menoj in da jo ponudim tistim, ki prihajajo. Takšna stoja mi omogoča drugačen odnos do zgodovine, do bližnjika.

Esej je intoniral slovenski spravni diskurz, ki je do danes eden glasnejših delov slovenskih javnih razprav o slovenski preteklosti, o njem smo tudi že razpravljali. Diskurz je dobil nekaj let po eseju Spomenke Hribar in razpravah ob njem svoje performativno dejanje, namreč spravno slovesnost v Kočevskem rogu, kjer so bili pobiti številni domobrance. Spravna slovesnost je bila 8. julija 1990 in bila je sestavljena iz dveh delov. Najprej je bila maša zadušnica za domobrance in sicer vse žrtve vojne, nato sta sledila nagovora ljubljanskega nadškofa in slovenskega metropolita Alojzija Šuštarja ter tedanjega predsednika predsedstva Slovenije Milana Kučana. Prvi je večino svojega življenja duhovnika preživel v tujini, na Slovensko se je, visoko cenjeni cerkveni dostojanstvenik, vrnil v času, ko je oblast komunistične despotije že erodirala. Njegov prispevek k zrušitvi komunističnega tirana in izgrajevanju nove slovenske države poznavalci njegovega življenja ocenjujejo kot velikanskega. Drugi je bil špica komunistične vrhuške, v procesu t. i. sestopa komunistične partije z oblasti mu je uspelo nekaj, kar si je bilo tedaj najbrž komajda lahko zamisliti, namreč, potem ko je z oblasti sestopil, je prišel še više na oblast: demokratični ustavni red od prvih političnih razmišljanj in ustavnih razvrstitev v grški antiki velja za več vrednega od despotskega ustavnega reda, demokratična vlada velja za krepstno, despotska za sprieno.

Ljubljanski nadškof je več desetisoč glavo množico, ki je bogoslužju in nato slovesnosti v boleči žalosti in globoki tišini zaprepadena spremljala – medvojno dogajanje in nato poveljni poboji oziroma pokoli so se tedaj in se do danes izmikajo zamisljivemu –, nagovoril z besedami: »Danes javno opravljamo simbolični krščanski pogreb domobrancev, ki so tu ali drugje našli svojo smrt. S tem stopajo domobranci v javnost in enakopravnost v slovenskem občestvu

mrtvih in živih. Molitve za mrtve opravljamo tudi za vse druge žrtve vojnih in povojnih let, za slovenske partizane, ki so padli v boju, za vse druge žrtve vojne.« In pozval jih je vse: »Podajte se na pot sprave med živimi, na dolgo in težko pot, ki je edina pot v življenje.«

In predsednik je govoril: »Da ne bi zamenjali ene krivice z drugo, da ne bi delali sile zgodovini in njenim resnicam. Veliko naših ljudi počiva tod in drugje po Sloveniji. Različni so razlogi in različne so poti, ki so neredko sinove iste matere pripeljale do groba. A vsakdo od njih je imel mater in očeta in svoje sanje. Mrtev človek nima ničesar več. Spravimo se torej z njimi, pokopljimo jih, a z njimi odnesimo in pokopljimo tudi orožje.« Kako je mogoče delati silo zgodovini in njenim resnicam, smo videli ob zgodovinopisni zakoličbi komunističnega nacionalnega diskurza, o tem, kakšne bi bile lahko menjave krivic, pred katerimi je predsednik svaril, pa že prej ob *Problemu naroda pri Slovencih* Dragotina Gustinčiča. Predsednik je svoje besede skrbno izbral in besede so bile, kot bo pokazal čas, orakelj: Sprava bo, ko bo, ne bo. In res je ni bilo. Zgodilo se je prej nasprotno, nasprotna in izključujoča pravna diskurza glasno in nepomirljivo živita do danes, diskurzivno orožje ni pokopano, tudi glede tega je bil predsednik sfinga. France Bučar se je torej motil, ko je razglasil konec državljanske vojne. Državljanska vojna kot vojna diskurzov se tedaj ni končala. In sprave ni.

Da bi bila, bi ob vsem kar vemo o tistem in našem času in prav posebej o slovenskih pravnih diskurzih moralo presenečati. Pomenljivo se nam namreč lahko zdi že dejstvo, na katerem je stala pravna slovesnost v Kočevskem rogu, dejstvo, ki je tudi srhljivo fellinijevsko surrealno, dejstvo ni obetalo nič dobrega. Maša zadušnica se je tedaj opravljala in za njo oddržala pravna slovesnost na kraju Pod Krenom, kjer je sicer res bilo veliko morišče in grob v naravi nepokopanih, a to niso bili tisti, za katerimi je tedaj žalovala trikrat desetisočglava množica. Njihovo morišče in njihovo smrtno brezno je bilo drugje, na kraju pod Macesnovo gorico, kot so pokazale kasnejše raziskave zgodovinarjev, arheologov in forenzikov. Slovenska pravna slovesnost je bila torej na tujem grobu nepokopanih.

Ali je bilo temu tako, ker je bila na svojem srhljivem delu čudaško preprosta nevednost, ali pa zato, ker je bila na delu srhljiva perfidnost sicer že poraženega komunističnega *Tyrmanides*, ali pa zato, ker se Fortuna z nami včasih igra čez meje, ki jih še moremo prenesti, da bi ne bili nato vsi poškodovani oziroma pohabljeni, če uporabimo Kocbekovo besedo iz njegovega slavnega herojskega intervjuja, kar je vse srhljivo, je tudi vprašanje, ki ga moramo pustiti odprtega.

»Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.« – Zoper to oblastno vodilo, ki je zadevalo in žive, pa tudi mrtve, se je v svojem esejju tedaj vzdignila Spomenka Hribar, enako tudi avtorji drugih esejev *kocbekovega zbornika*, literarni zgodovinarji Andrej Capuder, Taras Kermauner in Denis Poniž in filozofa Tine Hribar in Ivan Urbančič in pesnika Niko Grafenauer in Jože Snoj, ki so se vsi posvetili njegovi poeziji in njeni filozofski, ontološki *potestas*, pa tudi Janez Gradišnik, ki je premišljeval Kocbekovo življenje.

Iz njihovega soočenja s Kocbekom in svojih spoznanj ob njem – na to nam kaže pozorno branje njihovih spisov – je nato izšel drugi zbornik iz leta 1987, namreč 57. številka *Nove revije* z naslovom *Prispevki za slovenski nacionalni program*. Številka revije je bila v hipu razgrabljena in njena urednika z migom odstavljena. Nezaslišane in nevzdržne in neznosne so bile komunističnemu tiranu prav posebej zahteve Franceta Bučarja, ki je v svoji razpravi dokazoval nelegitimnost njegove oblasti, nadalje razmišljanja Jožeta Pučnika, sociologa, disidenta, ene najbolj ikoničnih žrtev komunističnega tirana in nato galjotske figure slovenske osamosvojitve in slovenske poti k državnosti, v katerih je obsojal komunistično oblast in zahteval slovensko osamosvojitve, in Ivana Urbančiča, ki je menil, da sta pred Slovenci le dve možnosti, namreč ali odhod iz komunistične Jugoslavije ali samoukinitev. Ukinjali, natančneje, ubijali so se Slovenci sicer že kar sami, sami od sebe sami sebe s svojo roko proti svoji volji, kar je teza pretresljive razprave 57. številke *Nove revije* izpod peresa Nika Grafenauerja. V njej je razmišljal o strašljivi statistiki samomorilnosti na Slovenskem, razmišljal je o patologiji tedanje slovenske družbe in »fenomenologiji slovenskega samomora«. Slovenski človek je le »podružbljeni posameznik« in kot tak »last družbe«, ki mu, je pisal Grafenauer, »po svoji vodilni strukturi [tj. despotski oblasti] odreja smisel njegovega socialnega bivanja«. In ker je temu tako, sledi – prav nasprotno od oblastnega namena despota, kar je prva intepretativna varianta, oziroma povsem skladno z despotovimi nameni, kar je druga – mnogim nevzdržna bivanjska osama, ki ni le občutek, temveč dejstvo, ki ga ustvarja vsega izpraznjeni nesmisel: »Če človek ne izpolnjuje svoje svoje življenske naloge, ki mu jo določa družbeni subjekt, je s stališča smisla, katerega nosilec je ta subjekt, njegova eksistenca nesmiselna.« Eksistencialnemu, bivanjskemu nesmislu sledi eksistencialna, bivanjska tujost oziroma odtujenost vsemu svetu in tej eksistencialna samoukinitev, samomor.

Eksistencialno tujstvo, ki zajema posamezne ljudi do tiste mere, ko ga ne morejo več vzdržati in si za odrešitev izberejo lastno

smrt, je torej posledica razsmišljenega, svobodnega, zgolj človeku samemu danega življenja, s katerim pa ne ve kaj početi. Tako pa je predvsem zaradi tega, ker že od mladih nog ni navajen živeti na avtonomen, individualistično neokrnjen način, ampak je prilagojen na sistem nenehne smiselne indoktrinacije, ki omejuje njegovo življensko svobodo in ne dopušča, da bi optimalno razvijal svoj posebni *inter-esse*, da bi torej ne bil zajet v družbo le kot vloga, marveč kot bitje z vsemi svojimi individualnimi posebnostmi. *Biti v* ali *med*, kar označuje gornja beseda, ne pomeni nič drugega, kot biti v svetu na zainteresiran način. Ali še natančneje povedano: resničen individualizem je možen le, če se človek zaveda temeljne resnice življenja, ki je smrt, in eo ipso tudi enkratnosti in nezamenljivosti lastnega življenja.

[...] Še več: v ljubezni do lastnega življenja je impliciran tudi posameznikov odnos do drugega življenja, iz česar sledi, da se ta odnos ne more utemeljevati v nekem apriornem družbenem smislu, ki življenje vkaluplja in »ohlaja« v vlogo, marveč izhaja iz omogočanja sebe in drugega na način *inter-esse*, v katerem se poraja tudi sprejemljivi, dinamični družbeni smisel njegovega bitja, od česar je bistveno odvisna živost, odprtost, raznolikost, sproščenost vsakega družbenega življenja. [...]

Prav zato se moramo v luči samomora, ki je poziv, da opazimo človekovo življenje kot enkratno in neponovljivo, spraševati tudi o vrednosti lastnega življenja in ga braniti pred ideološko krmljeno razpoložljivostjo. To je samoodločba za življenje. Brez nje se družba ne more vzpostavljati kot dom(ovina) različnih, druga po drugem interesno povezanih, a nikakor ne po enotnem ideološkem smislu opredeljenih ljudi.

Samomor slovenskega človeka je, kot izhaja iz Grafenauerjevih razmišljanj, obenem samomor slovenskega naroda. Besede Teresiasa iz *Antigone* Dominika Smoleta »Človek je nič, čemu naj si taji svoji nič?« dobijo v tej strašnotemni luči svoj stvarni, bivanjski, čisti človeški pomen: smrt je najčistejša resnica življenja, je še pisal Niko Grafenauer. Spomnimo se ob tem še enkrat besed Edvarda Kocbeka iz njegovega praeseja v reviji *Dejanje*: »Hočemo suverenega slovenskega človeka, ki mu bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in

zunanja svoboda plačilo notranje svobode.« Prav zanj, prav za takšnega slovenskega človeka, so zastavili svoja peresa in sicer ves svoj angažma avtorji 57. številke *Nove revije*. In pri tem zares tvegali.

57. številka *Nove revije* je imela naslov »Prispevki za slovenski nacionalni program«, svoje razprave zanj so poleg že omenjenih prispevali še Tine Hribar, Spomenka Hribar, pisateljica in esejistka Alenka Goljevšček, esejist Marjan Rožanc, sociologa Veljko Rus in Gregor Tomc, pravnika Peter Jambrek in Janez Jerovšek, Jože Snoj in Drago Jančar, oba velika literata, svoji razpravi sta prispevala tudi urednika, Dimitrij Rupel in Niko Grafenauer. Urednika sta svoj predgovor sklenila z naslednjimi besedami: »Kot že pove naslov, gre za prispevke za slovenski nacionalni program, to pa pomeni, da ne gre niti za prispevke h kateremukoli že obstoječemu programu, niti za formulacijo alternativnega programa. Gre za to, kar povedo besede v naslovu, za prispevke za program, ki ga še ni. [...] Gre za pobudo za drugačno razmišljanje o Slovencih, za novo koncepcijo slovenstva, ki naj bi se konstituiralo v ustanovah potencialno suverenega naroda in v njegovem vsakdanjem življenju – glede na zahteve nove zgodovinske epohe.«

A razmišljanja o Slovencih oziroma slovenskem narodu, ki so jih razgrinjali avtorji 57. številke *Nove revije*, in koncept slovenstva, ki so ga v svojih razmišljanjih razvijali, le niso bili povsem drugačni in novi, 57. številka *Nove revije* ni zrasla na zeleni trati. Njen koncept slovenstva in njena razmišljanja ob njem so imeli svoje predhodnike v reviji *Dejanje*, kot smo videli zgoraj, in v krogu revije *Dejanje* razvitem Kocbekovem personalističnem slovenskem nacionalnem diskurzu. Ali rečeno kar najbolj na kratko, *Novi reviji* je predhodilo *Dejanje*. Kocbekov opus so avtorji 57. številke seveda dobro poznali.

Svojevrstni *hommage* Kocbeku je v omenjenem *kocbekovem zborniku* iz istega leta kot 57. *Nova revija* poklonil Dimitrij Rupel, urednik zbornika.

Kocbek [...] predstavlja oster in nepopostljiv izziv: tako zaradi svoje poezije kot tudi zaradi svoje izpostavljene kulturnopolitične usode med krščanstvom in socializmom. Kocbekova usoda je za slovensko kulturo paradigmatična v najvišjem pomenu te besede, paradigmatična v tem smislu, da predstavlja enega njenih vrhov. [...] Kocbek se nam zdi zgleden po tem, da je (kot pred njim Prešeren, Cankar, Župančič, Murn, Voranc Kosovel in komaj še

kdo) slovensko kulturo vzpostavljaj na ta način, da jo je presegal. Ker je bilo in je tako, je moral od te kulturne planjave doživljati tudi popotne muke. In ker je bilo in je tako, so njegove besede do danšnjega dne udarne in zveneče.

Svojemu razmišljanju, ki je *hommage*, je dodal Kocbekove besede iz *Dejanja*, ki ne dotlej ne potlej niso izgubile na svoji aktualnosti, kot si že upamo zapisati. Besede so neprizanesljiva kritika Slovencev oziroma slovenskega naroda.

Kultura Slovencev je postala muzej evropske psihološke in normativne tehnike, kompendij nenaravnih življenskih rešitev. V verskem življenju smo zašli v moralizem in spiritualizem, v prosvetnem delu smo kopičili mrtvo znanje, v vzgoji smo se bližali idealu dobrega in pridnega človeka, v politiki smo dosegli višek v občinskih zmagah, v gospodarstvu smo poudarjali skromnost in varčevanje, v tako imenovani pravi kulturi pa smo razvijali zapoznele sublimite.

V vsem našem življenju je še do danes določno videti stalno oddaljevanje od konkretnega, v vseh naših mislih in delih je razlito bolno razpoloženje za univerzalnost. Vse evropske jezike govorimo, le svojega ne, socialno vprašanje znamo na pamet, delavsko-kmetskega vprašanja pred nosom pa ne rešujemo. Nikjer ne vidimo svojih lastnih nalog, pač pa se pečamo z vsemi svetovnimi vprašanji in jih pomagamo »razvozlati«.

Novi reviji je torej prehodilo *Dejanje*. In *Novi reviji* je sledilo dejanje, t. i. slovenska pomlad, nadvse živo in živo raznovrstno in raznorodno dogajanje izjemne naglice, dogodki so prehitevali drug drugega, beseda je prehitevala besedo, misel misel, dejanje je sledilo dejanju, eno bolj nepovratno drugemu, kar je vse slednjič privedlo do slovenske osamosvojitve in nastanka slovenske države.

Slovenska pomlad pa se je začela februarja. 57. številka *Nove revije* je izšla 20. februarja in spodkopala je ustavne temelje komunističnega gospostva. In dober teden dni kasneje se je komunističnemu gospostvu pripetila t. i. plakatna afera, še en nepresegljiv fellinijevski surrealni prizor komunistične revolucionarne karnevaleske. Afera je raztreščila njegov oblastni diskurz, njegov oblastni performativ. Kar se je tedaj zgodilo, vsem, ki so tisti čas doživljali pri polni zavesti, ostaja bodisi v krohotu bodisi v želodcu.

Zveza socialistične mladine Slovenije, departma komunistične partije za mladež, je tistega leta, enako kot leta predtem, razpisala natečaj za propagadni plakat ob t. i. Dnevu mladosti, dnevu, s katerim je komunistična oblastna vrhuška ohranjala kultni spomin na Tita. Dan je sicer trajal tedne. Tedne v pomladi je štafeta mladosti prehajala iz ene v drugo potno roko jugoslovanskih otrok – otroci so si štafeto predajali v teku in ker je bilo nositi štafeto ena največjih otročjih časti, so bili naravno vznemirjeni –, da bi tako ustvarjala »bratstvo in enotnost« jugoslovanskih narodov – tak je bil slogan, s katerim je komunistična oblast skušala obupano prikrivati vse bolj in bolj rabiadne nacionalizme razpadajoče države – in bi slednjič prišla v roke Titu oziroma nemu njegovih naslednikov, ki naj so bili nekako Tito *in effigie* – »Po Titu Tito« je bil še en oblastni slogan, ki naj je rešil, kar se že ni več rešiti dalo –, in bi jo nato ta na velikanskem športnem stadionu v Beogradu dvignil visoko v zrak in bi mu nato tisočintisočglava telovadna mladina odgovorila z barvitimi ritmično-gimnastičnimi festivalno-spektakelskimi prizori kot da iz kalejdoskopa. A najprej je bil za to potreben plakat in še prej natečaj zanj.

Na natečaju je leta 1987 zmagal plakat skupine Novi kolektivizem, nekakšnega propagandnega oddelka umetniškega in političnega kolektiva Neue Slowenische Kunst radikalnih, subverzivnih umetniških praks in radikalnih, subverzivnih političnih zamisli neprekosljive narejene ironične politične blaznosti, del kolektiva je bilo tudi njegovo umetniško jedro IRWIN in praavantgardna glasbena skupina svetovne slave, Laibach. Nad plakatom so se navduševali tako natečajna komisija, kakor tudi vsi drugi oblastni uradi, ki naj so natečaj v tistih burnih letih, ko se je komunistična despotija že majala, budno spremljali. A plakat je bil predelava, permutacija plakata nemškega slikarja in grafika Richarda Kleina iz leta 1936 z naslovom *Das Dritte Reich – Allegorie des Heldentums*, tj. Tretji rajh – Alegorija junaštva, podobo je alegoriji dalo mlado moško telo, napeto kot lok odločnega strelca brez vsakega strahu in vseh dvomov *ante coitum*, nekaj senzitivno erotičnega je bilo tako na nacističnem plakatu, kakor tudi na plakatu Novega kolektivizma, zmagovalcu natečaja ob Dnevu mladosti. Na to groteskno-bizarno in v očeh despotovije seveda škandalozno dejstvo v neizmerno zadrego je opozoril Nikola Grujić, inženir geofizike, v svojem pismu bralcev, ki ga je poslal sarajevskemu časniku *Oslobođenje* in beograjskemu *Politika*, ki sta pismo objavila 28. februarja oziroma dan kasneje, 1. marca.

Izbruhnili je štacafera, zasedali so partijski gremiji in sestankovale so partijske celice od visokih šol in učiteljišč do menda prav zadnjega proizvodnega obrata,

iz vsakdana bodrilnih objav so se prebudila vsakovrstna glasila in časniki širom Jugoslavije so dan not dan ven pisali o tem, pozornost seveda ni bila obrnjena k umetniškim oziroma estetskim prvinam plakata, temveč k politično-performativnim oziroma ustavno-performativnim, namreč, med nacističnim in komunističnim gospodvom je bil tedaj potegnjjen porogljivo-posmehljivi performativni enačaj. »Vsaka umetnost je podvžena politični manipulaciji, razen tiste, ki govori z jezikom te iste manipulacije,« je v svojem znamenitem manifestu zapisala skupina Laibach. *Spomenik revoluciji/Drevo življenja*, o katerem smo obširno pisali, je že lahko primer, na primer, ki potrjuje to znamenito izjavo. Res pa velja tudi obratno, kot je ob neki spominski priliki zapisala novinarka in esejistka Ženja Leiler: »Plakat *Novega kolektivizma* ob dnevu mladosti je bil umetniška gesta, ki je – hoté ali ne – govorila z jezikom politične manipulacije. Obenem je bil zaradi ne do konca izpeljane permutacije dveh ideologij ali pa vsaj zaradi ne do konca resno mišljene identifikacije med njima tudi sam predmet manipulacije: Vsaka politika je podvržena umetniški manipulaciji, razen tiste, ki govori z jezikom te iste manipulacije. Estetizacija [jugoslovanskega komunističnega propagandnega vodila] 'bratstva in enotnosti', 'pridobitev revolucije' in [titoističnega] kulta osebnosti sta jezik natanko te manipulacije. Zapustila je globoke sledove.«

Le za onega inženirja geofizike Nikolo Grujića, čigar pismo bralca je stalo na začetku afere, ni nihče nikoli več slišal, za njim se je izgubila vsaka sled. Govorice so sicer hotele, da je bil inženir Grujić izmišljajska figura, le propagandna mina tajne policije. In če verjamemo govoricam – in verjeti jim moramo hočeš nočeš, saj imajo govorice to lastnost, da četudi naj so še tako nestvarne, njihovi učinki lahko so in navadno tudi so veliko bolj stvarni od še tako stvarne stvarnosti –, potem moramo reči, da je bila mina nastavljena kar najbolj nerodno. Tajna policija, katere naloga druga ni bila, kakor varovati despotski ustavni red, je mino nastavila tako, da je ustavni red razneslo na enem njegovih štirih vogalov, performativnem, ki pa je bil kar najbolj pomemben, bil je nosilna stena komunističnega ustvanega reda, ki so mu nato ostali le še njegovi trije vogali represivnih aparatov države *à la* Althusser, namreč partija, vojska in šola.

Leto 1987 imamo lahko torej v naših razmišljanjih o slovenskem nacionalnem diskurzu oziroma slovenskih nacionalnih diskurzih – in s tem o slovenskih krajih spomina, na katerih stojijo slovenski nacionalni diskurzi – za prelomno. Komunističnemu nacionalnemu diskurzu so bili nepovratno spodnešeni ustavni

temelji in nepopravljivo mu je bila razbita njegova performativna atrapa. Ali rečeno drugače, medtem ko je 57. številka *Nove revije* komunističnemu tiranu spodnesla njegov ustavni dispozitiv, je plakatna afera raztreščila njegov ustavni performativ. Ob tem so vse bolj in bolj glasno brbotali slovenski nacionalni diskurzi na valovih siceršnjega živega, nadvse živahnega dogajanja tistih kasnih osemdesetih let na vsakršni sceni, na scenah visoke kulture in subkulture, v rojevajočih se političnih gibanjih in strankah in civilnodružbenih pobudah in angažmajih. Dogajanje je bilo raznovstno in raznorodno, bilo je živo in živahno, da bi bilo bolj lahko le stežka, kot v en glas pa je zahtevalo troje – svobodo, resnico in pravico, tri svetinje vseh slovenskih nacionalnih diskurzov.

In tako se je začelo še enkrat na novo zamišljati ter na nov in sodoben oziroma sočasen, civilizacijskim ustavnim oziroma političnim standardom 20. stoletja priličen način opredeljevati slovenski narod. Pobudo pri tem je imel, kot smo že videli in česar ne moremo dovolj poudariti, personalistični diskurz *Dejanja*. Opredelitev naroda, kot jo je pred tedaj pol stoletja v Bohinju podal Bogo Grafenauer, tedaj diskurzivno ni bila presežena.

Mi bi opredelili narod približno takole: Narod je skupina ljudi delno istega pokolenja, navadno istega jezika, vselej pa istega kulturnega kroga, ki je zrasel iz skupnega trpljenja in ustvarjanja v zgodovini in ki daje zavest skupnosti, voljo do skupnega dela in pripravljenost do žrtev za narodno skupnost. Narod ni osnoven element samo v kulturni stavbi človeštva, marveč tudi v političnem in gospodarskem življenju.

[...] Vsak narod se potemtakem izživlja na treh ravninah sodobnega življenja: v kulturi, v gospodarstvu in v politiki. Na vseh treh ravninah mora predstavljati narod neko sklenjeno enoto.

Skratka, narod je naša zavest o nas, narod je naša volja biti mi in narod je naša žrtev za nas. In vse to iz notranje moči tako naroda kakor posameznika naroda, saj je, kot je tedaj menil Grafenauer in pri čemer je Edvard Kocbek vseskozi vztrajal, v vsakem narodu samosvoja samonikla notranja moč, ki izhaja iz njegovega zgodovinskega razvoja, kot si ga narodna skupnost zamišlja – iz njegovih krajev spomina torej – in ki skupnosti odtisne njen kulturni oziroma duhovni pečat. Tej moči pravimo tudi narodova suverenost, kot si jo je bilo le mogoče zamisliti in misel o njej izreči. – »Hočemo suverenega slovenskega

človeka! Nočemo, da je človek nič!« Na začetku torej ni bila beseda, na začetku je bila misel o zavesti, volji in žrtvi, vse troje skupaj z mislijo o svobodi, resnici in pravici, in vse to v slovenskem jeziku. Še se vrnemo k tej naši tezi.

Iz takšnih zahtev in v takšnih diskurzivnih koordinatah in iz takšne genealogije slovenskih nacionalnih diskurzov se je slednjič leta 1989 artikuliral še peti slovenskih nacionalni diskurz, ki bo v nekaj letih dobil status ustavnega slovenskega nacionalnega diskurza. Ker je stopil na plano maja tistega leta, naj ga imenujemo majniški slovenski nacionalni diskurz.

Nesporazumi, provokacije in tudi odkrite sovražnosti, ki jih danes doživljamo Slovenci v Jugoslaviti, nas prepričujejo o prelomnosti sedanjega zgodovinskega trenutka in nas obvezujejo, da v jasni obliki izrečemo svojo voljo, iz katere sledijo dejanja v prihodnosti.

Podpisniki te listine izjavljamo in sporočamo:

I.

da hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda;

II.

kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovanskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope;

III.

glede na zgodovinska prizadevanja slovenskega naroda za politično samostojnost je slovenska država utemeljena le na: spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, / demokraciji, ki vključuje politični pluralizem, / družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v / skladu s človeškimi zmožnostmi državljanov Slovenije.

Gre za besedilo, ki ga je 8. maja 1989 pred večkrat desettisočoglavo množico, zbrano na ljubljanskem Kongresnem trgu, prebral tedaj čez vse čislani pesnik Tone Pavček. Besedilo so podpisali Društvo slovenskih pisateljev, Slovenska

demokratska zveza, Slovenska kmečka zveza, Slovensko krščansko socialno gibanje, Socialnodemokratska zveza Slovenije, Univerzitetna konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije in Društvo slovenskih skladateljev. Kdo je njegov avtor, so si mnenja narazen, a vprašanje za naše teme ni najpomembnejše. Kar je zares pomembno, je ustavna kvaliteta, ki iz besedila izhaja. Na črki in duhu tega besedila je nastala slovenska ustava in z njo in na njej utemeljen je sodobni pojem slovenski narod. Njegova srčika je človek, ki ni nič, temveč je vse, tj. suveren človek, suveren slovenski človek, in njegova temelja vodila so zavest, da je slovenski človek človek šele skupaj z drugimi prvič, da želi biti skupaj s svojimi, drugič, in tretjič, da želi zato, da bi bil in ostal, kar je, torej slovenski človek, storiti, kar je suverenemu človeku dobre volje mogoče. In suvereni slovenski človek želi imeti svojo suvereno nacionalno državo demokratske ustave.

Na takšnem majniškem pojmu slovenski narod, na takšnem majniškem slovenskem nacionalnem diskurzu, stoji danes slovenska ustava in v njenih koordinatah živi slovenska narodna oziroma nacionalna skupnost. In ta majniški pojem slovenskega naroda je jambor, na katerega so ali hoté ali nehoté privezani vsi ostali slovenski nacionalni diskurzi, da bi jih sirene ali najnižjih ali najvišjih človeških strasti, prav posebej seveda sirene strasti slovenskega človeka – videli smo, kaj si je o slovenskem človeku mislil, denimo, Kocbek in kaj vse nezamisljivega hrani zgodovina slovenskega človeka – še enkrat ne zapeljala v nezamisljivo. S tem majniškim slovenskim nacionalnim diskurzom in pojmom slovenski narod, ki ga je diskurz vzpostavljaj, so bile za civilizacijsko nesprejemljive in zavržne in ustavno nevzdržne razglašene vsakršne nacionalne klavzule.

Majniški pojem slovenski narod je *plurale tantum*, množinski samostalni. V njem bivajo kulturni, personalistični, komunistični in katoliški slovenski nacionalni diskurz – slednja sta sedaj pod ustavno prisilo obrezana svojih nacionalnih klavzul –, obenem je mogoče vanj zaobjeti še mnoge druge slovenske nacionalne diskurze, ki se utegnejo tudi še porajati oziroma so se že porodili, a ostajajo bodisi le efemerni bodisi vse preveč diskretni bodisi vse preveč po tistem izraženi ob robu svojega časa.

In vsi se tako ali drugače naslanjajo na slovenske kraje spomina, ki jim je posvečena ta knjiga. Razprave v njej so obenem in analiza in izraz pojma slovenski narod, analiza in izraz so njegovih raznolikih, celo nasprotnih, nemara celo nepomirljivih, nespravljljivih diskurzov.

Kaj je torej slovenski narod? Katere so njegove diskurzivne prvine? Naj so slovenski nacionalni diskurzi še tako raznoliki, si delijo, kot smo nakazali vnaprej na začetku tega protokola stoletne slovenske razprave o slovenskem narodu, štiri temeljne prvine, ki so njihove svetinje – svoboda, resnica, pravica in slovenski jezik. Prvine so vse svetinje, postavljene pa so v hierarhično razmerje. Spomnimo se še enkrat besed, ki jih je izrekel Edvard Kocbek na kongresu OF leta 1951 v zatohli Unionski dvorani.

Kakor je vprašanje resnice človeku bližje od vprašanja pravice, tako je vprašanje svobode elementarnejše od vprašanja resnice.

Najprej svoboda, torej, nato resnica, nato pravica. In če se ob tem obrnemo za hip še k grški antiki in prvim premišljevanjem o teh vélikih svetinjah stalnicah vseh političnih skupnosti, potem moramo reči, da kadar vlade v svojem ravnanju sledijo tem svetinjam, jih moremo imeti za krepostne, in kadar jim ne, jih moramo imeti za despotske.

Najprej svoboda, nato resnica, nato pravica, je menil Kocbek. A če si predse damo še enkrat priklicati defilé slovenskih nacionalnih diskurzov in si jih vse še enkrat pozorno ogledamo skozi foucaultovsko prizmo diskurza, potem je hierarhija slovenskih nacionalnih svetinj drugačna – najprej resnica, nato pravica, nato svoboda. »Diskurz,« je rekel Michel Foucault, »ni nič več kot zrcaljenje neke resnice, ki se poraja v njegovih lastnih očeh.« Šele ko se v očeh zazrcali resnica, se iz nje rodi mera za pravico, iz katere izhaja svoboda kot resnica o pravici. Vse to je namreč stvar diskurza. Vse je stvar besed. (Prim. Jn, 1,1)

Nisem se dovolj naigral z besedami,
ki nosijo smisel, zdaj, bi se rad predal
nevarni igri besed, ki nič ne pomenijo
in so same sebi skrivnost. Svoboda je
strašna svoboda nič. Na katero
stran bom stopil zdaj, ko je nastopil
skrijni čas. Doslej sem se igral, poslej
bom skrit v zemlji izgovarjal
neznane besede skozi eone, morda
vso večnost (...)

Gre za eno zadnjih Kocbekovih pesmi – zaključena je z (...), kar seveda ni brez pomena –, prvič je bila objavljena leta 1982 v *Novi reviji*, za izhodišče svojih razmišljanj, objavljenih v *kocbekovem zborniku*, si jo je vzel filozof Tine Hribar, Hribarjeva razmišljanja ob njej so ena najbolj odličnih, rahločutnih eksegez slovenske poezije. »Svoboda je / strašna svoboda nič«, je pisal Kocbek, in Hribar je nadaljeval: »Svoboda je svoboda in nič drugega kakor svoboda. Biti svoboden je svobodno biti, biti iz oči v oči s svojo lastno svobodo. Svoboda je svoboda nič. Ob tej misli vsakogar zazebe. Če si prizna ali ne. Še preden se zavemo, nas namreč že zagrabi panični strah. Vprašanje zato ni, strah ali ne strah, temveč: ali bomo kljub paniki ob tem strahu zdržali ali pa strahu ne bomo prenesli. Če tega strahu ne moremo prenesti, nam preostane samo še beg.«

Ali rečeno drugače, kot si lahko mislimo, svoboda je odgovornost na nični točki našega bivanja, ko smo najbolj sami, ko smo najbolj svobodni, da bodisi prevzamemo odgovornost, če svoje odgovornosti ne prevzamemo, se ji izneverimo, s tem se se izneverimo svoji lastni svobodi, nismo svobodni. Prva odgovornost človeka namreč je, da vzdrži svojo svobodo, da se zavzame za resnico in resnico vzdrži, da se zavzame za pravico in zna živeti z njo in v resnici, da je, skratka, svoboden. In da bi bilo človeku to mogoče, mu je dan jezik, dana mu je beseda, da jo deli s svojimi. Šele pogovor, je nekoč pisala Hannah Arendt, ustvarja skupnost, besede, ki si jih ne delimo s svojimi, ostajajo skrivnost. A res je tudi in več, tudi izrečene besede so skrivnost, nas vseh skrivnost so. Takole je razmišljal Tine Hribar ob Kocbekovi pesmi.

Človek, ki je odkrit pred drugimi in pred samim seboj, se sreča s svojo resnico; toda resnica kot ne-skritost ni identična s samo-gotovitostjo subjekta, marveč s skrivnostjo človeka kot človeka. Resnice kot ne-skritosti, kot resnice z notranjim razločkom med skritostjo in neskritostjo, ne moremo reducirati na čisto neskritost v smislu razodetosti. Beseda odkritosrčnega človeka ni razodetje. Ostaja skrivnostna, ker je resnica sama skrivnost: igra skritosti in neskritosti. [...] Človek je človek besede, bitje govora. Četudi so neznane, to niso tuje besede; kakršne so že (besede smisla ali besede skrivnosti), ko jih izgovarjamo, so to naše besede. Ob njih smo doma.

Beseda slovenskega človeka, ki si jo deli s svojimi, je seveda slovenska beseda. In tako lahko ob onih treh svetinjah slovenskih nacionalnih diskurzov – resnica, pravica, svoboda – vidimo še eno svetinjo, tj. slovenski jezik. In ta je prva in največja, vse druge iz nje izhajajo in se vanjo vračajo, v njej se rojevajo in v njej

postajajo popolne ali pa je v njej njih vseh treh konec, če se beseda spridi in se s tem svetinja oskruni. In to se zgodi, ko se odpovemo resnicoljubnosti, ko si ne mislimo več, da beseda ni konj, in hočemo verjeti, je konj le še beseda.

A čeravno je vse najprej stvar besed, beseda le ni v začetku. V začetku je misel. In misel je skrivnost. Kako se misel poraja, je velika skrivnost, spomin ima že nekaj vélikega pri tej veliki skrivnosti. Iz spomina, na primer, izhaja misel, ki se jo lahko hrani ali v srcu ali le pod kožo, misel, ki vodi k besedam in usmerja dejanja, misel – »Mi, Slovenci«. Kako se misel poraja, je, naj smo do kraja iskreni, skrivnost.

Kaj je slovenski narod? Slovenski narod je subkutani »Mi, Slovenci« v meni, resnica, pravica, svoboda. Slovenski narod je skrivnost slovenske besede.

IX.

Nobelovo nagrado za literaturo je leta 2019 prejel slavni avstrijski pisatelj in pesnik Peter Handke, eno najbolj liričnih, skrivnostno liričnih, pretresljivih peres sodobne literature. Rojen je bil na Koroškem, njegova mati je bila Slovenka, s svojimi otroci je govorila slovensko, oče je bil nemški vojak, a nato ga že ni bilo več, rojen je bil Peter Handke v revščini in vojni, kar vse ostaja globoko neizbrisno v njegovem spominu.

Prejem Nobelove nagrade je pogojen, kot to določajo pravila švedske akademije, ki nagrado podeljuje, s predavanjem, ki naj ga lavreat ob prejemu nagrade da na akademiji. In tako je tudi Peter Handke 7. decembra 2019, na predvečer podelitve nagrad, dal predavanje, ki, enako kot sicer vsa njegova literatura, drhti v svoji komaj znosni in lahki in težki skrivnostni liričnosti. Odlomek iz tega njegovega predavanja obenem jasno obenem skrivnostno zrcali moč tako spominskih diskurzov, kakor sicer diskurza vobče. Odlomek je dragulj, tudi slovenski spominski dragulj. Odlomek je trenutek v mesijanskem času, o katerem smo pisali v našem uvodnem eseju.

»Igraj igro. Ne bodi glavni junak. Poišči primerjavo. Toda odreci se vsaki nameri. Izogibaj se prikritim mislim. Ničesar ne zamolči. Bodi mehak in močan. Prepuščaj se in preziraj zmago. Ne opazuj, ne preverjaj, temveč ostani pozoren na znamenja. Pusti se pretresti. Pokaži svoje oči, povabi druge v globino, poskrbi za prostor

in opazuj vsakogar v njegovi podobi. Odloči se le navdušen. Padi mirno. Predvsem imej čas in hodi po ovinkih. Ne presliši nobenega drevesa in nobenega potoka. Ustavi se, kjer koli te je volja, in privošči si sonce. Pozabi na svojce, okrepčaj neznance, skloni se k nepomembnim stvarim, izogibaj se človeški praznini, požvižgaj se na dramo usode, konflikt raztrešči s krohotom. Gibaj se v svojih barvah dokler nimaš prav in ne postane šelestenje listov sladko. Pojdi skozi vasi.«

Tako je pred skoraj štiridesetimi leti neka ženska rekla nekemu moškemu na začetku neke dolge dramatične pesnitve *Skozi vasi*.

V mojem otroštvu je moja mati vedno znova, ko je bil čas in je čas to dovoljeval, pripovedovala o ljudeh z njene vasi, slovensko Stara Vas, po nemško Altes Dorf; ne zgodb, temveč kratke in vendar, vsaj za moja ušesa, nezaslišane prigode. Morda jih je mati pripovedovala tudi mojim sorejencem, a meni je, kot da sem bil njen edini poslušalec.

Ena njenih pripovedi je šla takole. Na neki kmetiji, že napol v gorah, je delala kot dekla neka norica (ali, kakor se je tedaj reklo, »ta slaboumna«). Gospodar kmetije jo je posilil in dobila je njegovega otroka, vlogo otrokove matere pa je prevzela hišna gospodinja. Dekla, prava mati otrokova, se otroku, strogo ji je bilo tako zabičano, ni smela približati. V otrokovih očeh je bila neka druga njegova mati. Nekega dne se je malo bitje, ki pa je že znalo govoriti, medtem ko se je samo igralo na robu posestva, ujelo v žičnato ograjo in vedno bolj in bolj se je zapletalo vanjo. Kričal je otrok in kričal, dokler ni k njemu pritekla norica, »ta slaboumna«, ali, z besedo pripovedovalke v govoru področja med Svinjsko planino in Karavankami, »trapa«. Kot bi mignil je osvobodila otroka. In nato vprašanje otroka njegovi domnevni materi, ki to ni bila, ki je slednjič le pritekla k njemu – dekla je bila tedaj že spet nazaj pri svojem delu, v hlevu ali na polju –: »Mati, zakaj ima trapa tako mehke roke?«

Tako kot so mi drobne pripovedi moje matere o tej in oni prigodi dale spodbude za moje življenje pisca, dolgo sedaj že skoraj celo življenje, [...] dale so mi tudi oblike, ritme ali, rečeno bolj

skromno, življensko pomembne tresljaje in moči za let za moj zven in spev.

A prvi tresljaji in prve moči za moj let seveda niso prišli iz ume-
tnosti, temveč so premaknili in prežemali otroka, kakršen sem bil,
s slovensko-slovanskimi religioznimi litanijami pod romanskimi
oboki v cerkvi blizu mojega rojstnega kraja Stara Vas. In tisti mo-
notoni in obenem tako zelo melodični klici k nebesom me, sedaj
sedeminsedemdesetletnika, še vedno prežemajo in navdihujejo;
šepetajo mi lestvice nebeških melodij in kadenc, tudi brez me-
lodije, tako, denimo, čudovite lavretanske litanije k Materi Božji;
nekaj, izmed morda sto imen in klicev, naj jih, neprevedenih, na-
vedem, enako tudi vsakokratni responzorij [Govor v nemščini se
na tem mestu konča, nato sledi del v slovenskem jeziku.] »Prosi
za nas!«

Mati Stvarnikova, prosi za nas!

Mati Odrešenikova, prosi za nas!

Sedež modrosti, prosi za nas!

Začetek našega veselja, prosi za nas!

Posoda duhovna, prosi za nas!

Posoda časti vredna, prosi za nas!

Posoda vse svetosti, prosi za nas!

Roža skrivnostna, prosi za nas!

Stolp Davidov, prosi za nas!

Stolp slonokosteni, prosi za nas!

Hiša zlata, prosi za nas!

Skrinja zaveze, prosi za nas!

Vrata nebeška, prosi za nas!

Zgodnja danica, prosi za nas!